योगः कर्मसु कौशलम्

AHNIK VARTA PATRAM
Email - ahnikvartapatram@gmail.com

आह्निक वार्ता पत्रम्

RNI No. : UPSAN/2018/76680

वर्ष-3 अंक 260 संस्कृत दैनिक/ प्रातः संस्करण | प्रयागराज 15 जुलाई 2021 गुरुवार | पृष्ठ-4 | मूल्य- 2 रुपये

सुभाषितम्

अतितृष्णा न कर्तव्या तृष्णां
नैव परित्यजेत्।
शनैः शनैश्च भोक्तव्यं
स्वयं वित्तमुपार्जितम् ॥

भावार्थ :
अधिक इच्छाएं नहीं करनी चाहिए पर इच्छाओं का सर्वथा त्याग भी नहीं करना चाहिए। अपने कमाये हुए धन का धीरे-धीरे उपभोग करना चाहिये ।

संक्षिप्तवार्ताः

पुरी । अद्य पुर्य्यां श्रीविग्रहाणाम् आडप.मण्डपं प्रति गमनम् । सूचारुरूपेण इदं महत्कार्यं सेवकैः संपादितम् ।

आठगडम् । स्वभर्तुः इक्मो चिकित्सार्थं पत्नी सर्वकाराय अनुरोधयन्ती स्वामी मृतः।

पारलाखेमुण्डि । सोमवासरे स्ववासभवने अर्धदग्धावस्थायां वनविभाग.संरक्षक उद्धारः । आतुरालये मृत्युः ।

भुवनेश्वरम् । राज्ये करोनास्थितौ क्रमशः अवनतिः किन्तु मृत्युसंख्या अपरिवर्तिता । अद्य 68 करोना.रोगिणः दिवं गताः ।

भुवनेश्वरम् । विलम्बन्यायहेतोः मुख्यमन्त्रि.निवासस्य पुरतः प्रमोदकुमार नायकनामा युवकस्य आत्माहुति.उद्यमो वारितः आरक्ष्यालये युवकोऽवरुद्धः । चलितवर्षे वोलवम.यात्रायां ओडिशा.सर्वकारस्य निषिद्धादेशो प्रदत्तः । बांग्लादेशि.आतंकवादीनां ओडिशाराज्ये अनुप्रवेशः सन्देहः । आरक्षिवाहिन्यः तत्पराः ।

वारिपदा । छागचारणाय वनं गच्छन्तः द्वौ चतुर्दशवर्षियौ बालकौ एका द्वादशवर्षिया बालिका च वज्राघातेन मृताः ।

नन्दप्रदीप्तकुमारः

कर्कवृक्करोगाभ्यां पीडितानां वृद्धानां सहाय्यं करिष्यन्ति आशाकार्यकर्त्र्यः

आशाकार्यकर्त्र्यः ज्ञास्यन्ति वृद्धानां स्वास्थ्यस्य स्थितिम्

1. उत्तर प्रदेश सर्वकारः दशलक्षाधिकानाम् आशा कार्यकर्तणां माध्यमेन प्राप्स्यति वरिष्ठ नागरिकान्
2. एकान्तनिवासिभ्यः वृद्धेभ्यः औषधप्राप्त्या सह परीक्षणाय चिकित्सालय पर्यन्तं प्राप्स्यति सर्वकारः
3. सहायता सङ्ख्या द्वारा एकवारं सम्पर्क द्वारा प्राप्स्यति सहाय्यं, रोगि वाहन सेवा औषधं च उपलप्स्यते
4. एतस्मात् अनन्तरम् आशा कार्यकर्तृभिः प्रतिदिनम् एतैः संवादं स्थापयिष्यन्ते अपि च स्वास्थ्यस्य स्थितिं ज्ञास्यन्ति

लखनऊ। वृद्धानां सम्यक् स्वास्थ्याय प्रदेशसर्वकारेण व्यापकप्रक्रमः आरब्धः । विशिष्टतः कर्करोगसदृशगभीररोगैः अस्वस्थानाम् अपोहनं कुर्वतां वृद्धानां सेवायाम् अधुना आशाकार्यकर्त्र्यः नियोक्ष्यन्ते । सम्पूर्णप्रदेशे आशाकार्यकर्त्र्यः एभिः रोगैः अस्वस्थानां वृद्धानां सूचीं करिष्यन्ति अपि च अनेन सह संवादं संस्थाप्य प्रतिदिनं स्वास्थ्यस्य स्थितिं च ज्ञास्यन्ति । साकमेव औषधस्य परीक्षणे अपि एतेषां वृद्धानां सहायता करिष्यते । मुख्यमन्त्रिणा एकस्मिन् उच्चस्तरीयोपवेशने एषः निर्देशः दत्तः । मुख्यमन्त्रिणा योगिना आदित्यनाथेन प्रदेशस्य वरिष्ठेभ्यः नागरिकेभ्यः स्वास्थ्यसेवाम् इतोऽपि उत्तमां कर्तुं निर्देशः दत्तः । चिकित्सास्वास्थ्यविभागाय वरिष्ठनागरिकाणां सूचीं निर्मातुम् उक्तम् । अस्याम् आवश्यकतायां सत्यां प्रत्येकं सहायतां प्रापयितुं सरलता भविष्यति। अस्मिन् कार्ये आशाकार्यकर्त्र्यः मुख्यभूमिकायां भविष्यन्ति। अधुना पर्यन्तं प्रदेशस्य एकसप्तत्यधिकदशलक्षाधिक आशाकार्यकर्तृभिः ग्रामीणनगरीयक्षेत्रेषु च महिलाभ्यः बालेभ्यश्च स्वास्थ्यसम्बद्धसेवा उपलब्धुं सहायतां कुर्वन्ति । अधुना आशाकार्यकर्त्र्यः प्रदेशस्य वरिष्ठनागरिकानां स्वास्थ्यस्य ध्यानम् अपि स्थापयिष्यन्ति । आशाकार्यकर्त्र्यः स्वकीयक्षेत्रे वरिष्ठनागरिकानां सूचीं सज्जीकुर्वन्ति । विशेषतः कर्कवृक्करोगेषु पीडितेषु वृद्धेषु एतेषाम विशेषावधानं भविष्यति । एतस्मात् अनन्तरम् आशाकार्यकर्तृभिः प्रातिदिनम् एतैः संवादं स्थापयिष्यन्ते अपि च स्वास्थ्यस्य स्थितिं ज्ञास्यन्ति । वरिष्ठनागरिकेभ्यः औषधेषु परीक्षणे च सहयोगं करिष्यन्ति ।

एककॉल द्वारा प्राप्स्यते रोगिवाहन सेवा, औषधञ्च

चिकित्सावास्थ्यविभागः वरिष्ठनागरिकाणां स्वास्थ्याय प्रारब्धं विशेषसहायतासूत्रं 14567 प्रभावि निर्माति । येन स्वास्थ्यसम्बद्धसमस्यायां सत्यां वृद्धेभ्यः शीघ्रं सहायता प्राप्येत। तद्व्यतिरिक्तं सहायकसंख्याविषये सूचना अधिकाधिक जनपर्यन्तं प्रापयितुं महज्जन जागरूकताभियानम् अपि प्रारब्धम्। येन अधिकजनेभ्यः अस्याः सेवायाः लाभः प्राप्येत । सहायकसूत्रद्वारा विशेषपरिस्थितिषु वृद्धेभ्यः एकवारं कॉलद्वारा रोगि वाहन सेवा ,औषधं चापि प्रापयितुं कार्यं करिष्यति विभागः अयम्। चिकित्सा-स्वास्थ्यविभागः अग्रिमेषु अष्टसु दशसु वा मासेषु एतदुद्दिश्य स्वीयां कायर्योजनां सज्जीकरिष्यति। एकाकिवासं कुर्वद्भ्यः वृद्धेभ्यः योजना इदं वरदानरूपम्।

एकाकिवसिभ्यः वृद्धेभ्यः योजना भविष्यति वरम्

प्रदेशसर्वकारः एकाकिवासं कुर्वद्भ्यः वृद्धेभ्यः सुस्वास्थ्यायसौविध्याय विशेषयोजनां सज्जीकरोति। एतस्याः योजनायाः अन्तर्गतम् एतादृशवृद्धानाम् उपचाराय एकः जनः नियोक्ष्यते यः एकाकिवासं कुर्वतां वृद्धानाम् अपेक्षानुरूपम् औषधं प्रापयितुं ,परीक्षणाय च चिकित्सालयं नेष्यति। चिकित्सा-स्वास्थ्यविभागः अग्रिमेषु अष्टसु दशसु वा मासेषु एतदुद्दिश्य स्वीयकायर्योजनां सज्जीकरिष्यति।

जापानदेशस्य ओलम्पिक क्रीडायाम् उत्तरप्रदेशस्य दशक्रीडकाः उन्नेष्यन्ति विजयपताकाम्

राज्यसर्वकारेण एकलक्रीडायां समूहक्रीडायां च प्रतिभागिभ्यः प्रति क्रीडकं दास्यति दशलक्षरुप्यकाणि

एकलक्रीडायां स्वर्णपदके विजिते सति षष्टिकोटिरुप्यकाणि, रजत पदक विजेतृभ्यः चतुःकोटिरुप्यकाणि, कांस्य-पदकविजेतृभ्यः द्विकोटिरुप्यकाणि

समूहक्रीडायां स्वर्णपदकविजेतृभ्यः स्वर्णप्राप्तौ सत्यां त्रिकोटिरुप्यकाणि, रजनप्राप्तौ च कोटिद्वयरुप्यकाणि कांस्य पदक प्राप्तौ सत्यां एक कोटि रुप्यकाणि च

लखनऊ। क्रीडाम् उन्नयता प्रदेशसर्वकारेण अस्मिन् वर्षे टोकियोदेशे (जापानदेशे) भविष्यमाणे ओलम्पिकक्रीडायां प्रतिभागिषु प्रक्रीडकं दशलक्षरुप्यकाणि प्रदास्यन्ते । एकलक्रीडायां समूहक्रीडायां च पदकं स्वीकृत्य प्रत्यागन्त?णां क्रीडकानाम् उत्साहः अपि वर्धयिष्यते ।

उत्तरप्रदेशतः दशक्रीडकाः विभिन्नस्पर्धासु प्रतिभागं स्वीकर्तुं टोकियोदेशं प्रति गमिष्यन्ति । राज्य सर्वकारेण ओलम्पिक क्रीडायां भविष्यमाने एकलक्रीडायां स्वर्णपदके विजिते सति षष्टिकोटि रुप्यकाणि, रजतपदकविजेतृभ्यः चतुः कोटिरुप्यकाणि, कांस्य पदक विजेतृभ्यश्च कोटि द्वयरुप्यकाणि च प्रदास्यन्ते ।

मुख्यमन्त्रिणा योगिना प्रदेशस्य दायित्वं स्वीकरणात् परं निरन्तरं क्रीडकानां सुविधासु वृद्धिः कृता । क्रीडकानां प्रतिभा इतोऽपि उत्तमं कर्तुं सुविधां वर्धयितुं चापि कार्यं कृतम् । सर्वकारेण टोकियोदेशे आयोज्यमाने ओलम्पिकक्रीडायां समूहक्रीडायां स्वर्णपदकविजेतृभ्यः स्वर्णप्राप्तौ सत्यां त्रिकोटिरुप्यकाणि, रजनप्राप्तौ च कोटिद्वयरुप्यकाणि कांस्यपदकप्राप्तौ सत्याम् एककोटिरुप्यकाणि च प्रदातुं निणर्यः स्वीकृतः ।

'खूब खेलो-खूब बढ़ो' इति अभियानं स्वीकृत्य उत्तरप्रदेशे क्रीडकेभ्यः राज्यसर्वकारेन सहायता दीयते । क्रीडायां प्रभाम् आनेतुं क्रीडकानां उत्तमप्रशिक्षणस्य व्यवस्था कृता । प्रशिक्षणदातारः विशिष्टप्रशिक्षकाः अपि नियुक्ताः । छात्रावासेषु क्रीडकानां श्रेष्ठता वर्धनेन सहैव नूतनक्रीडा-स्थलानां निर्माणम् अपि तीव्रतया कारितम् । अवधातव्यं यत् स्वकीयकार्यकाले योगिसर्वकारेण नवदशजनपदेषु षोडशक्रीडानां प्रशिक्षणाय चतुश्चत्वारिंशच्छात्रावासः निर्मिताः । क्रीडाकिटनिमित्तं सहस्ररुप्यकेभ्यः वर्धयित्वा पञ्चविंशतिरुप्यकाणि कृतानि ।

उत्तरभारते वर्षादुरन्तः - महान्नाशः, 70 मरणानि

नवदेहली। उत्तरभारतस्य विविधेषु राज्येषु वर्षादुरन्तैः 70 अधिकाः जनाः मृत्युवशं गताः। सादामिनीदुष्प्रभावाण उत्तरप्रदेशे 41, राजस्थाने 23, मध्यप्रदेशे 6 च जनाः मृताः। हिमाचलप्रदेशः उत्तराखण्डः इत्यादिराज्येषु अतिवर्षेण भूविच्छेन च महान् नाशः अभवत्।

एटीएस विभागेन ई-रिक्शाचालकमांतकवादिनं शकीलं गृहीतः, अयं वर्षपर्यन्तं पूर्वे मिन्हाजस्य सम्पर्के आसीत्

लखनऊ। वार्ताहरः। इति विभागस्य सूचनानुसारं लखनऊ नगरस्य वजीरगंजक्षेत्रात् 'जनता नगर कालोनी' इति जननिवासस्थाने एटीएस विभागो गोपनीयविधिना औचकनिरीक्षणं कृत्वा आंतक वादीनां गतिविधिसंलिप्तम् ई-रिक्शाचालकं गृहीतवान्। यदा 'मीडिया' इति विभागस्य कर्मचारिण एतद्घटनाक्रमस्य चित्राणि कर्षणं कुर्वन्तः आसन्, तदानीं शकीलपरिजनाः तथा तत्परवेशिनः तैः सह अभद्रव्यवहारं कृत्वा तेषां चित्रकर्षणयन्त्राणि त्रोटायित्वा तान् उत्पीडिनं कृतवन्तः। सूचनानुसारं विभागो शकीलं आतंकिना मिन्हाजेन सह दूर्भाषमाध्यमेन वार्तालापकारणाद् गृहीतवान्। ज्ञातव्यम्, वर्षपर्यन्तपूर्वे शकीलस्य मिन्हाजेन सह वार्तालापमारम्भो जातः। एटीएस विभागः लखनऊ नगरस्य स्थितौ वजीरगंज क्षेत्रात् प्रातः एकादश वादने गोपनीयविधिना गृहीतवान्।

सम्पादकीयम्

कठिनस्य दण्डस्य प्रावधानं भवेत्

कोरोना अति अपायपूर्णेन व्याप्तं। चिकित्सालयेसु पर्यंकानां न्यूनतया समस्या विकराला भवति। एकतः सर्वकारस्तरे बहुविध प्रयासाः क्रियन्ते तर्हि तत्रैव सामान्य जनाः अपि एक बारं पुनः स्व स्व विधिना अस्मिन् युद्धे प्रतिभागं कुर्वन्ति। संकटस्य अस्यां वेलायां जनाः सहायतायै यथा हस्त प्रसारणे संलग्ना सन्ति तत् सिद्धयते इदं यत् कोरोना यथाशक्तिः मानवान् हन्यते परं च मानवता इदानीं जीवन्ता अस्ति। कश्चित् गृहे-गृहे गत्वा छद्ममुखं वितरति, तर्हि कश्चित् एकान्तवासिने संक्रमितेभ्यः भोजनोपलब्धायते। क्वचित् दाहसंस्काराय आर्थिकं सहयोगं क्रियते। संकट काले समाजस्य कतिपया जनाः मानवतायाः प्रतिमानं सिद्धयन्ति। समाजे च एकानवा आशा जागृयन्ते। परं च अपरतः कोरोना आपदां अवसरे परिवर्तकान् तत्वान् यथा अमरतायाः वरदानं प्राप्तं। चेत् एतादृशः नैवाभवत् तर्हि आवश्यक उपकरणेसु ओषधीनांच कृष्णापणत्वं न भवतिस्म। विडम्बना इयमस्ति यत् एकतः आक्सीजनस्य, विशेष ओषधीनां च अभावे असंख्य जनाः कोरोनया कालकवलिताः भवन्ति अपरतः आक्सीमीटर, आक्सीजन गैस सिलेण्डर रेमडेसिविर सदृशान् ओषधीनां निर्धारितं मूल्यात् अति गुणाधिके मूल्ये विक्रीयन्ते। निस्सन्दोऽयं मानवतायाः विरूद्धे गम्भीरो अपराधः अस्ति। एभिः तत्वैः शमनार्थं कठिनस्य दण्डस्य प्रावधानं भवेत् येन कश्चिदपि व्यक्तिः विकलानां जनानां विवशतायाः लाभः प्राप्तुं न क्षमः भवितुं शक्यते।

तपस्विनीकाव्ये सीता आदर्शनारीरूपेण प्रतिभाति

ओडिआ-साहित्यस्य समृद्धिसाधनार्थम् ओडिआ-भाषायाः समुत्कर्षप्रतिपादनार्थं च तपस्विनीमहाकाव्यं रचयिता कविना गङ्गाधरेण महती प्रसिद्धिः समवाप्ता। तत्कालीने ओडिआ-साहित्ये लब्धयशसः व्यासकवि फकीरमोहनसेनापतेः कविवरराधनाथरायस्य पल्लीकविनन्दकिशोर बलस्य विदुषामपरेषां च सश्रद्धा प्रेरणा निहितासीत् कवेः साहित्यसाधनायाम्। ओडिषायाः 'महानदी', 'अङ्ग', 'इब', 'तेल', चेत्याख्यानां नदीनां भौगोलिकी सूचनापि प्रदत्तास्ति प्रसङ्गानुसारं तपस्विनीकाव्ये जन्मभूमिं प्रति प्रीत्यनुरागान् दर्शयता कविना।

'कालिदासोच्छिष्टं जगत् सर्वम्'

प्रबन्धसारः प्रतीयमाने अर्थे काव्यस्य प्रसङ्ग इति तु ध्वनिकारस्य वचनम्। अत एव काव्यस्य निर्माणे व्यञ्जनायाः आवश्यकता। काव्यस्य प्रतीयमानार्थसम्पादने मुख्यो भवति शब्दः। येन केनापि शब्देन सर्वः अर्थो नागच्छति। विशिष्टेन शब्देन तद्विशिष्टः अर्थः आगच्छति। अतः भावविनिमये कर्तुः शब्दप्रयोगस्य तात्पर्यमस्ति। साहित्यजगति सर्वाः कवयो विषयेऽस्मिन् यत्नवन्तः। विशेषतः संस्कृतसाहित्यजगति सर्वेषु कविषु कालिदासो विशिष्टकवित्वेन कविराजेन ख्यातोऽस्ति। तस्य शब्दप्रयोगचातुर्य्यम् असाधारणम्। तस्य सर्वेषु काव्येषु ख्याततमं गीतिकाव्यं मेघदूतमिति। तत्रापि कालिदासस्य विच्छुरिता प्रतिभा अनवद्या। तत्र एकः शब्दोऽपि अपरिवर्तनीयः। अपि च मेघे प्रतिपदं अत्यन्तं प्रासङ्गिकम्। तत्र शब्दनाशे परिवर्तने वा अर्थहानेः सम्भवना, तत् शब्दं विना कवेः अभिष्टार्थः न दृश्यते। मम 'शब्दचयने कालिदासस्य वैदुष्यता' (मेघदूतस्य पद्यमेकम्) इति निबन्धेऽस्मिन् कालिदासस्य मेघे तथा मेघदूते काव्ये कवेः शब्दप्रयोगवैदग्धं स्पष्टीक्रियते। कुञ्चिकाशब्दः - कालिदासः, मेघदूतम्, शब्दः, व्ङ्ग्यार्थः, कश्चित्, यक्षः, कान्ता, अस्तङ्गमितमहिमा, स्वाधिकारप्रमत्तः, रामगिर्याश्रमेषु इत्यादयः।

कवेः कर्म काव्यम्। जगति काव्यं खलु रसभाण्डमिव। तत्र कविना भ्रमरवृत्तिद्वारेण मधुसृजनं करोति। रसस्वरूपं मध्विदं सम्यक्तयास्वाद्यते विश्ववासिभिः रससञ्चारिकाव्यपाठेन। निपुणा भ्रमरास्तावद् (महाकवयः) द्वित्राः पञ्चषा वा सन्ति -'अस्मिन्नति विचित्र कवि परम्परा वाहिनि संसारे कालिदासप्रभृतयो द्वित्राः पञ्चषा वा महाकवयः इति गण्यन्ते।'1 इति। तेषु महाकविष्वपि भ्रमरश्रेष्ठो रसराजो महान् कविः खलु कालिदासः स्वयमेव। मधुकरस्वरूपस्य कालिदासस्य रससंग्रहेण जगद्भवत्युच्छिष्टम्, 'कालिदासोच्छिष्टं जगत् सर्वम्' इत्यपि वक्तुं शक्यते। कालिदाससम्पर्कितैका प्रशस्तिर्विद्यते -

सुधास्वादुगिरोऽभुवन् बहवः कवयः पुरा।
कीर्तयः कलितास्तेषु कालिदासेन केवलम्॥

वाणभट्टेनापि कालिदासस्य प्रशंसा कृता -

निर्गतासु न वा कस्य कालिदासस्य सूक्तिषु।
प्रीतिर्मधुरसान्द्रासु मञ्जरीष्विव जायते॥

महाकवेः कालिदासस्य कीर्तिषु मेघदूतमिति खण्डकाव्यं विप्रलम्भशृङ्गारसमन्वितमनवद्यञ्च। मल्लिनाथस्य 'माघे मेघे गतं वयः' इत्यनेन वचसा बुध्यते यद् घण्टाकविमाघस्य शिशुपालवधमिति महाकाव्यस्य, दीपशिखाकालिदासस्य मेघदूतमिति खण्डकाव्यस्य चेति रचनाद्वयस्याध्ययनेन वयः अतिक्रान्तो भवतीति। रचनासु शब्दचयनविषये कालिदासः खल्वतीव प्रयासशीलः। यतो हि - 'एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग् ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवति'5 इति। तेन प्रयुक्ता मनोहराः सुखदाः सुप्रसिद्धाश्च बहवः शब्दा मेघदूते बहुश एव दृश्यन्ते। वस्तुतस्तु (महाकविना) काव्ये प्रयुक्ताः शब्दाः खलु परिवर्तनानर्हाः अपरिवर्तनशीलाः वा। परिवर्तनं कृतञ्चेत्तर्ह्यभिप्रेतार्थस्य प्रकाशनं सुस्पष्टतया न घटते। 'ꣿम्दिस्ंग' इति साहित्यतत्त्वमीमांसकनये महाकविना प्रयुक्ताः शब्दाः खलु 'हेर्म्मिहूग्हु जेिंग्दहे', 'ꣿल्र्म्ति जेिं-ग्दहे', चेत्यादिनाम्नाभिधीयन्ते। अर्थाद् यान् शब्दानाधारीकृत्य काव्यस्य मर्ममूले प्रवेष्टुं शक्यते, ये शब्दाः खलु सुप्रसिद्धाः, ते एव 'हेर्म्मिहूग्हु जेिंग्दहे', 'ꣿल्र्म्ति जेिंग्दहे' चेत्यादिनाम्ना परिचीयन्ते। महाकविना कृते शब्दे व्यञ्जना वर्तते खलु। व्यञ्जनाया विद्यमानतया तत्र शब्दानामुपादेयत्वमुत्तरोत्तरं अत्राप्युल्लिखितमस्ति यद् महाकाव्यस्यादावाशीर्वादसूचकं नमस्कारविषयकं वस्तुनिर्देशात्मकं किमपि प्रशस्तिवचनं कविना सूच्यते। मेघदूते महाकविना वस्तुनिर्देशः कृतः खलु। मेघदूतमिति खण्डकाव्ये तात्त्विकदृष्ट्या मङ्गलाचरणं न क्रियते। प्रसङ्गेऽस्मिन् टीकाकाराणां मतवैभिन्न्यं वर्तते। तेषां मतानुसारेण मेघदूते मङ्गलाचरणमस्तीति। महाकविकालिदासप्रणीतं मेघदूतन्तु मन्दाक्रान्ताछन्दसा विरचितमेकं श्रेष्ठं खण्डकाव्यम्। विप्रलम्भशृङ्गारविषयकं वृत्तं खलु मन्दाक्रान्तेति। 'मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्मोभनौ तौ गयुग्मम्।'10 इति मन्दाक्रान्तालक्षणे प्रथमो गणो 'म' इति मङ्गलसूचकः। तथाह्युच्यते विद्युल्लतायां पूर्णसरस्वतीमहाभागेन - 'विश्वमङ्गलनिदानमवनिदेवताकं मगणमादौ प्रयुञ्जान' इति। अपि च 'कश्चित् कान्ताविरहगुरुणा...' इत्यादिश्लोके आद्यक्षरस्तावत् 'क' इति। ब्रह्मवाचकः शब्दो भवति 'क' इति। विद्युल्लतायामुच्यते - 'कं ब्रह्म खं ब्रह्म इति, पुनस्तु 'वह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रे क' इति। 'क' इति प्रजापतिदेवता इत्यस्ति हिरण्यगर्भे सूक्ते - 'कस्मै देवाय हविषा विधेम'11 इति। अपि च परमेश्वरस्य 'सुमनोत्तरी' इति टीकायां प्राप्यते - 'अत्राप्यविघ्नपरिसमाप्त्यादि-कार्यदर्शनादनुमानसिद्धमेव मङ्गलाचरणम्। ग्रन्थनिवेशनमात्रमेव न कृतम्' इति। अर्थाद् मेघदूतमध्ये मङ्गलाचरणं क्रियते इति त्वनुमानसिद्धम्। 'कार्यनियतपूर्ववृत्ति कारणम्'12 इत्यनुसारेण ग्रन्थसमाप्तिरूपकार्यात् पूर्वं मङ्गलाचरणरूपकारण-मस्तीत्यस्मिन् विषये नास्ति कोऽपि सन्देहावसरः। यक्षः स्वकर्तव्याद् विच्युतः। अतस्तमुद्दिश्य धनपतिना कुबेरेण शापः प्रदत्तः। अभिशप्तयक्षस्य नामग्रहणं न कुर्यादिति तु इदानीं सङ्गतम्। कश्चिदित्यनेन कस्यापि विशिष्टजनस्योल्लेखो न कृतः। अपि तु पदस्यास्य प्रयोगेण विरहातुराः सर्वे विश्ववासिनः सूच्यन्ते। कश्चिदिति विषये मतान्तरं परिलक्ष्यते। उक्तञ्च- 'खण्डकाव्यमुखं कुर्यात् कश्चिदित्यादिभिः पदैः।' इति। कुत्रचिदपि एवं प्राप्यते यद्-यक्षस्य नाम हेममाली, यक्षिणी तु विशालाक्षी। इ-धातो अक्षयोगेन यक्षशब्दस्य व्युत्पत्तिः साध्यते। अत्र 'इ' इत्यस्यार्थः 'काम' इति, 'अक्ष' इत्यस्य चार्थः 'इन्द्रियम्' इति। अर्थाद् यस्येन्द्रियाणि खलु कामताडितानि स यक्षः। परन्तु मल्लिनाथेनोक्तम् 'कश्चिदनिर्दिष्टनामा यक्षो देवयोनिविशेषः'13 इति। अनन्तरं किमर्थं कविना यक्ष एव नायकत्वेन निर्वाचित इति विषये आचार्यवर्यस्य रमारञ्जनस्याभिमतं तावदिदं भवति - 'यक्षस्तावत् अप्राकृतलोकस्याधिवासी। यक्षबधूरपि अप्राकृतस्य लोकस्याधिवासिनी। प्राचीने काले बाधाबन्धहीनस्य बाधाबन्धमुक्तस्य प्रेम्नः चित्रणं निषिद्धमासीत्। यत् प्रेमानवलम्ब्य एव रोमान्स इत्यस्य सृष्टिर्भवति तस्य प्रेम्नः आलेख्याङ्कनं निषिद्धमासीत्। अथ च सामाजिकानां चित्ते बन्धनमुक्तस्य प्रेम्नः आस्वादनस्य कृते महती इच्छासीत्। अस्याः इच्छायाः पूर्णतादानार्थम् अभिज्ञानशाकुन्तलं मेघदूतञ्च विरचितम्। कालिदासेन चिन्तितं यदि अप्राकृतजनानवलम्ब्य बन्धमुक्तस्य प्रेम्नः उपस्थापनं क्रियते तर्हि औचितस्य लङ्घनं न स्यात्; 'सामाजिकानां चित्तमपि क्षिन्नं न स्यात्। एतत् सर्वं विचिन्त्य अप्राकृतस्य यक्षस्य नायकरूपेण निर्वाचनं कृतं मेघदूते, यक्षबध्वाः अपि नायिकारूपेण'14 इति। स्वाधिकारप्रमत्तः पदमिदं कालिदासीयकाव्येऽस्मिन् अत्यन्तं गुरुत्वपूर्णं वर्तते। काव्ये यक्षोऽभिसप्तः किन्तु कथम्? तस्योतरं स्वाधिकारप्रमत्तः इति पदम्। यक्षः अभिसप्तः स्वाधिकारविच्युतात्। अपराधीनां दण्डस्वरूपः अभिशापः प्रयोगः कालिदासकाव्ये बहुत्रैव दृश्यते। अभिज्ञानशाकुन्तले दुर्वासामुनेरभिशापः शकुन्तलां प्रति, रघुवंशे सुरभिद्वारा अभिशप्तो भूपतिः दिलीपः एवञ्च 'विक्रमोर्वशीयम्' इति नाटके उर्वशी शापग्रस्ता भरत मुनिना। ब्राह्मणधर्मानुरक्तो वर्णाश्रमैकनिष्टः कालिदाससमीपे कर्तव्यच्युतिः, अपराध एव। शास्त्रविधानमस्ति- 'प्रतिवध्नाति हि श्रेयः पूज्यपूजाव्यतिक्रमः'- अर्थात् पूजनीयव्यक्तिवर्गान् पूजा कर्तव्या। महाकविमाघस्य शिशुपालवधकाव्ये दृश्यते भगवता कृष्णेन नारदम् अर्घ्यद्वारा सुष्ठुरूपेण पूजा कृता।

साम्प्रतं सर्वेऽपि मनुजाः धनार्जने दत्तचित्तावधानाः भूत्वा

साम्प्रतं सर्वेऽपि मनुजाः धनार्जने दत्तचित्तावधानाः भूत्वा प्रातरारभ्य सायं पर्यन्तं कार्यं कुर्वन्ति एव। श्रान्ताः भूत्वा सायंकाले स्वमनोविनोदार्थं बहिरटन्ति, मित्रैः बान्धवैश्च सह सम्भाषयन्ति, चलच्चित्रदूरदर्शनादिकं पश्यन्ति, केचन सङ्गीतकार्यक्रमेषु भागं गृह्णन्ति। तद्द्वारा नूतनविषयाऽवगाहनं भवति। मनोविनोदार्थेषु अन्यतमाः भवन्ति चलच्चित्रदूरवाण्यादयः। श्रवणापेक्ष्या प्रत्यक्षरूपेण अवलोकनस्य प्रभावः अधिकं भवति मस्तिष्के। तस्येव रूपकं, नाटकं, वीथीनाटकेत्यादि नामान्तराणि। परन्तु एकस्मिन् समये विविधस्थलेषु स्थितान् प्रेक्षकान् रञ्जयितुम् अक्षमाः भवन्ति एतानि नाटकानि, कालान्तरे तदेव चलच्चित्रधारावाहिकादिरूपेषु परिणतिं प्राप्य सर्वान् एकवेलायां रञ्जयन्ति। अनेन एकस्मिन् समये एव प्रपञ्चे विविधकोणेषु स्थितान् जनान् रञ्जयति मनोविनोदयति च। अतः विद्वांसः वदन्ति इदं समाजस्य दर्पणवत् कार्यं करोतीति अर्थात् यत्र कुत्रापि जायमानांशान् सर्वान् पक्षपातं विना दर्शयति। अत्र प्रदर्शिताः कार्यक्रमाः विविधांशाऽधारिताः भवन्ति - इत्यादयः नानाविधांशाधारिताः कार्यक्रमाः विविधप्रसारवाहिन्यामन्तर्भवन्ति। यदि सावधानेन अवलोकयामश्च इमे सर्वेऽप्यंशाः काव्याधारिताः एव। यतो हि काव्ये एव नवरसाः, महाकाव्यानि, पुराणानि, धर्मग्रन्थाः, विविधमूल्याधारितानि च ग्रन्थानि प्राप्यन्ते। अतः प्रप्रथमं काव्यं नाम किमिति अवलोकयामः - ख्यातिं गमयति सुजनः सुकविर्विदधाति केवलं काव्यम्। पुष्णाति कमलमम्भो लक्ष्म्या तु कविर्नियोजयति। इति काव्यप्रयोजनं काव्य रसिकाः आमनन्ति। काव्यं नाम कवेः कर्म। कविस्तु दार्शनिकः अपर ब्रह्मा च। ब्रह्मा जगन्निर्माता, कविः अपरजगन्निर्माता। किं नाम काव्यमिति विचारचर्चायाम् अनेकानि काव्य लक्षणानि दृष्टिपथमायान्ति। 'लोकोत्तर वर्णनानिपुण कविकर्म काव्यम्' इति सर्वे जानन्त्येव । वस्तुभेदमाधारीकृत्य काव्यं त्रिविधं वर्तते - प्रख्यातोऽत्पाद्यमिश्रभेदेन इति। रामायणमहाभारत-भागवतादिपुराणेषु प्रसिद्धम् इतिवृत्तं यत्र वर्ण्यते तद् काव्यं 'प्रख्यातम्' उच्यते। कविकल्पितम् 'उत्पाद्यम्'। तथा यत्र वस्तु प्रसिद्धं कल्पितञ्च भवति तद् 'मिश्रम्' इत्युच्यते। दृश्यकाव्यम् स्वरूपभेदेन काव्यं दृश्यश्रव्यभेदेन विभक्तमिति ज्ञातम्। श्रोतुं द्रष्टुं च शक्यं यद् काव्यं तद् दृश्यकाव्यमिति पूर्वम् उक्तमेव। रूपकमिति दृश्यकाव्यस्य नामान्तरम्। दृष्टविषयांशाः चिरकालपर्यन्तमस्माकं हृदयेषु स्थित्वा अस्मान् रञ्जयन्ति। तादृशस्य दृश्यकाव्यस्य साधनानि कानि इत्यवलोकयामः - दृश्यकाव्यानां साधनानि मनोविनोदार्थं वयं नाटकम्-वीथी नाटकम्-लघुनाटिका-धारावाहिकम्-चलनचित्रादिकञ्च अवलोकयामः। एतेषां मूलाधाराः के? इति चिन्तयामश्चेत् अस्माकं दृग्पथे गोचरीभवन्ति संस्कृते स्थिताः अमूल्यनिधयः रामायण महाभारत भागवत पुराणादयः एव । मानवस्य जीवनशैलीपरिवर्तने एतेषां महत् योगदानं वर्तते इति तु निर्विवादम्। एतेषाम् अन्तर्स्थिताः लघुकथाः, उपकथाः जीवनं सन्मार्गे पुरा नवं पुराणमिति। अस्योत्पत्तिः 'पुरापि नवम् इति पुराणम्।' पुरा इत्युक्ते अनागतम् अतीतमिति। अण् इत्युक्ते 'कथनम्' अर्थात् अनागतस्य अतीतस्य कथनमेव पुराणमिति। वैदिकवाङ्मये 'प्राचीनः वृत्तान्तः' इति। हैन्दवसम्प्रदाये सृष्टिरारभ्य प्रलयपर्यन्तं वर्णितं तद् पुराण इति वदन्ति। अस्य आविर्भावविषये अथर्ववेदे एवमस्ति - 'ऋचः सामानि छन्दांसि पुराँ यजुषा सह।' एवम् 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदार्थमुपबर्हयेत्' वेदस्य अर्थविस्तारः पुराणेन कथितमिति अस्यार्थः।साहित्यं समाजस्य दर्पणं भवति। साहित्यसमाजयोः अन्योन्याश्रयत्वं वर्तते। समाजे विद्यमानांशाः एव साहित्यकाराः स्वीकृत्य स्वरचनाशक्त्या सुन्दररूपेण वर्णयन्ति, अस्माकं पुरतः स्थापयन्ति च। एवमेव साहित्ये स्थितांशान् आधारीकृत्येव समाजे परिवर्तनं भवति। यदि कथं भवितव्यमिति केनापि पृष्टं चेत् तदा ज्येष्ठाः वृद्धाश्च सर्वदा वदन्ति यत् 'रामादिवत् वर्तितव्यं न तु रावणादिवत्' इति। अतः पुराणानि सर्वे आमनन्ति च। एतदेवंशं स्वीकृत्य रूपक-दूरदर्शन-चलनचित्रादिषु पुराणाधारितानि एव अंशानि स्वीकृतानि स्वीकुर्वन्त्यपि निर्देशकनिर्मातारश्च। निर्मातारः जानन्ति यत् पुराणेषु स्थितविषयांशाः यदि स्वीक्रियन्ते तर्हि जनाः निश्चयेन पश्यन्ति तद्द्वारा स्वाभीष्टकार्यक्रमान् चलनचित्रानपि चिरकालपर्यन्तं स्मरन्ति इति। अनेन मनोविनोदम्, नूतनविषयाऽवगाहनम्, विषमपरिस्थितिषु कथं व्यवहर्तव्यम्, उपायकल्पनमित्याद्यंशाः ज्ञायन्ते। निर्मातारः जानन्ति यत् सामदानभेददण्डोपायैः एव कार्यसिद्धिर्भवति। अतः तेऽपि स्व धारावाहिक चलनचित्रेषु इमानोपायानुसृत्यैव निर्माणं कुर्वन्ति। यतो हि पुराणेष्वपि मानवानां मार्गदर्शनाय चतुर्विधोपायाः एव स्वीकृताः।

भारतीयै रामायणम् आदिकाव्यं वाल्मीकिश्च तत्प्रणेतृतयाऽऽदि कविः अभिधीयते

संस्कृतसाहित्ये रामायणपदेन वाल्मीकिविरचितं रामायणमेव प्रसिद्धयति। भारतीयै रामायणम् आदिकाव्यं वाल्मीकिश्च तत्प्रणेतृतयाऽऽदिकविः अभिधीयते। रामायणं महाभारतात् प्राचीनम्। रामायणस्य रचनाकालः खीष्टपूर्वपञ्चमशतकात्पूर्वमेव मन्यते। भारतस्य काप्येतादृशी भाषा नास्ति यत्र रामायणस्यानुवादो न जातः स्यात्। वैदेशिक्यो भाषा अपि रामायणस्यानुवादेनात्मानं धन्यं मन्यते। श्रीरामचन्द्रः आदर्शभ्राता आदर्शपतिः आदर्शपुत्रः आदर्शशासकः आदर्शमनुष्यश्चासीदिति समर्थयितुमेव रामायणं निरमीयत, यत्र लक्ष्ये तत्सफलमभूत्। रामायणे चतुर्विंशतिः सहस्राणि श्लोकानामिति तत् चतुर्विंशतिसाहस्री संहितापदेनाभिधीयते। यावत् पर्यन्तं कवेः समक्षं वर्णनीयं वस्तु नागतं तावदयं मौनमादधौ, यदैव क्रौञ्चवधं करुणरसं दृष्टवान्, तदैवाकस्मादेवास्य मुखात् काव्यप्रवाहो निर्गतः तदस्य काव्ये करुणरस एव प्रधानत्वं भजते। कविताया लोकहितमुद्देश्यं स्यादिति वाल्मीकिना कदापि न विस्मृतम्। अत एव चरित्रसृष्टौ वर्णने वा सर्वत्र कविरुच्चमादर्श विचारं च व्यञ्जितवान्। तपस्विनीकाव्यं गङ्गाधरमेहेरस्य रचनावलीषु सर्वश्रेष्ठं विविच्यते सुधीपाठकैः। श्रीरामचन्द्रस्य वीरगाथां वर्णयतः संस्कृतादिकाव्यस्य वाल्मीकिरामायणस्य कथावस्तु समधिकृत्य तपस्विनी स्वकीयं वैशिष्ट्यं प्रख्यापयति। वाल्मीकिमुन्याश्रमे श्रीरामरमण्याः महादेव्याः सीतायाः निर्वासनोत्तरं जीवनयापनं काव्यस्यास्य मुख्यो विषयः। मौलिकोद्भावनां विषयवस्तु संयोजनां वर्णनशैलीं शब्दच्छटां साङ्गीतिकमाधुर्यं सरसत्वं च दधानं काव्यमिदं कवेर्गङ्गाधरस्य सर्जनशीलतायाः प्रद्योतकम्। कवीना 1914 खीष्टाब्दे तपस्विनीकाव्य प्रणीतम्। 1915 खीष्टाब्दे तस्य प्रथमसंस्करणं पुस्तकं प्रकाशितम्। अद्यावधि बहूनि संस्करणानि लभन्ते। एकादशसर्गसंवलिते करुणरसाङ्गीरसः तपस्विनीकाव्येऽस्मिन् वाल्मीकिरामायणोत्तरकाण्डस्य कालिदासप्रणीतरघुवंश चतुर्दशसर्गस्य भवभूतिकृतस्य उत्तररामचरितनाटकस्य च प्रासङ्गिकः प्रभावः संलक्ष्यते। तपस्विनीकाव्ये सर्गानुक्रमिका विषयाः समासतः प्रस्तूयते। प्रथमेसर्गे, वैदेहीविषादवर्णनम्। द्वितीयसर्गे, वाल्मीक्याश्रमे सीतायाः निवासनवर्णनम्। तृतीयसर्गे, पत्नीवियोगिनः दाशरथेः दुःखवर्णनम्। चतुर्थसर्गे, वाल्मीक्याश्रमे प्रभातवर्णनम्। पञ्चमसर्गे, मनोहरप्रकृतेः चित्रणम्। षष्ठसर्गे, जानकया आत्मपरिचयः वर्णनम्। सप्तमसर्गे, सीताजीवनस्य करुणकथावर्णनम्। अष्टमसर्गे, सीतायाः मनसि चिन्तावर्णनम्। नवमसर्गे, सीतायाः पुत्रयुग्मक प्रसववृत्तान्तवर्णना। दशमसर्गे, सीतायाः वात्सल्यवर्णना। एकादशसर्गे, रामसीतयोः मिलनं वर्णनम्। प्रकृत्याः परमोपासकः आदर्शनारीचरित्रस्य सुदक्षः च चित्रकरः कविः गङ्गाधरमेहेरः। तस्य काव्यावल्यां नारी एवं प्रकृतिः, प्रकृतिः एवं नारी इत्यादीनां वर्णनं दृश्यते। व्यासः कालिदासः, भवभूतिः च तस्य कल्पनायाः चिरसहचराः। तस्य कृतिषु कीचकवधकाव्ये द्रौपदीवर्णनं, इन्दुमतीवर्णनं, अहिल्यावर्णनं, प्रणयवल्लरीकाव्ये शकुन्तलावर्णनम् एवमेव तपस्विनीकाव्ये सीतावर्णनं दृश्यते। कविना वाल्मीकि रामायणम्, महाभारतम्, रधुवंशमहाकाव्यम्, तुलसीदासस्य रामचरितमानस इत्यादीनां प्रभावः अनुभूतः। कालिदासस्य भवभूतेश्च दायादरूपेण कविः गङ्गाधरमेहेरः स्वीकर्तुं शक्यः। अत्र भवभूतेः उत्तररामचरिते चित्रितायाः सीतायाः प्रतिच्छाया दृश्यते। कालिदासस्य भवभूतिः च प्रभावः तस्य तपस्विनीकाव्यस्योपरि दृश्यते। रामायणस्य नायकः नायिका सीता। रघुकुलतिलकं श्रीरामचन्द्रं जनकनन्दिनीं जानकीं, तस्याः शुद्धं सुविमलं चरित्रञ्च आधारीकृत्य स्वभावकविः गङ्गाधरमेहेरः अरचयत् तपस्विनीमहाकाव्यम्। सीतारामयोः परस्परम् अनुरागः विप्रलम्भाशृङ्गारः। सीताचरित्रेण का प्रेरणा लभ्यते प्रकृत्याः परमोपासकः, आदर्शनारीचरित्रस्य सुदक्ष चित्रकरः कविगङ्गाधरः। तस्य काव्यवल्ली नारीम्-प्रकृतिं, प्रकृतिं - नारीं, वाचम् - अर्थं, धर्मं - धरणी, प्रदीपं - शिखां, सागरम् - ऊर्मिं, चन्द्रं - ज्योत्स्नां, वीणां - मूर्च्छनां, पुष्पम् - सैरभं, गीतिं च्छन्दः अतिमधुर सम्बन्धेन संयोजयति, सुमेलयति च। पत्या निर्वासितायाः सीतायाः सर्वशून्यता अत्र चित्रिता। पतिरेव सीतायाः जीवनसर्वस्वम्। पतिकर्त्तृकप्रत्याख्याने सीता तपस्विनीति व्रतं जग्राह। तपस्यायाः हेमानले साध्वीसीतायाः चरित्रं दग्धीभूतं सत् जाज्वल्यमानं समभवत्। तपस्विनीकाव्ये प्रकृतिः निरपराधायाः हतभागिनीसीतायाः सखीरूपेण पार्श्वमण्डनं करोति। प्रकृतिः सर्वदा सीतायाः अन्तःकर्मसु विश्वास स्थापनेन च योगदानं करोति। कदाचित् राजराज्ञीम् आसने सीताम् आसीनां कृत्वा सम्मानस्य अर्ध्यं स्थापयति। कदाचित् प्रकृतिः मन्त्रवलेन सीतायाः चरित्रे पवित्रं निर्मलत्वं स्वच्छत्वं वा प्रदर्शयति। नारीप्रवर्गः पर्यायद्वये विभज्यते। एका जाया अन्या जननी। जाया प्रिया च चाञ्चल्यभावं, भ्रूविलासं, लास्यं, हासरक्ततरङ्गैः सृजति। जननी आशीर्वादे वा कल्याणे वा पृथिवीसमा प्रस्फुटिता भवति। उदारप्रशान्तस्नेहनिर्झरपाते तापितप्राणान् शान्तं सुशीतलं करोति। जननी वर्षर्तौ जलदानं करोति, फलदाने सम्पृक्तं भवति, आतपतापितं धरावक्षः श्यामलशोभनं कृत्वा तम् अपूर्वरूपश्रिया मण्डितं करोति। शेषा नारी भवति गङ्गाधरस्य काव्यवर्णिता नारी। एषा नारी अन्यस्य व्रतभङ्गं न करोति। समस्तक्लेशं, निन्दां, निर्यातनां सहते, तस्याः साफल्यकामनां च करोति। त्वं स्वप्रजाजन सूरञ्जननिष्ठत स्त्वत् पादे च मद्गतिरहं सहधर्मिणी ते। निर्वासनं प्रकृतितोषणमस्त्विदं मे निर्दूषणं व्रतमदो भवतु प्रभोश्च।। राजारामचन्द्रस्य उपयुक्तपत्नी सीता इति। सा निर्वासनं स्वभाग्यदोषम् इति पतिभक्त्याः अदर्शप्रदर्शनं करोति। मिथ्यापवादे रामचन्द्रेन परित्यक्ता इयं सीता पतिं दोषारोपं न कृत्वा विधिमपि निन्दान कृतवती। ऊचे सती हे सखि दुर्विपाकौः दुःखावली मा घटिता समस्ता।

आडपबिजे

अद्य पुर्यां चतुर्धामूर्त्तयः गुण्डिचा.मन्दिरं प्रति आगतवन्तः । गोटि.पहण्डि.माध्यमेन ते मूर्तयः स्व.जन्मवेद्याम् अधिष्ठिताः । टाहिआ.भूषितानां देवानां या पहण्डिक्रिया सा तु अनुपमाए अनिर्वचनीया एव । तेषामागमनदृश्यं तु अलौकीकम् । अयम् आडप.मण्डपः महाप्रभोः प्रियधाम । आडप.मण्डपस्य गुण्डिचामण्डपः एजन्मवेदी यज्ञवेदी वेति नामान्तराणि विद्यन्ते । वर्षसु सप्तदिनानि दारुविग्रहा अत्र निवसन्ति । श्री मन्दिरवदत्र नीतिकान्तिः जायते । अस्मिन् श्रीगुण्डिचा.मन्दिरे देवानां दर्शनं बहुपुण्यप्रदमुक्तम् । तदुक्तं.

नवम्यन्तं तदा दृश्यं जन्मवेद्यां सुदुर्लभम् ।
ये पश्यन्ति नरा मुक्ता आडपासने केशवम् इति ।

नन्दप्रदीप्तकुमारः

॥ गीताज्ञान सूक्तिः ॥

गीताज्ञान संचरण समितिः, पटना, विहार, अध्यक्षः
डॉक्टर सुदर्शन श्रीनिवास शाण्डिल्यः

॥ अशान्तस्य कुतः सुखम् ॥
(अशान्त व्यक्ति कभी सुखी नहीं है)
गीतायाः द्वितीयाध्यायस्य 66 तमे श्लोके यथा
नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम्॥

संसारे स्वभावतस्सर्वे जनाः सुखं वाञ्छन्ति। कीटपतंगादयोऽपि। कीटपतंगादीनां सर्वथा इन्द्रियपरिधौ सुखम् अभीप्सितं। परं मानवानामात्मपरिधौ सुखं परिवसति।
भगवान् कृष्णः स्वमेव प्रतिपादयति। अयुक्तपुरुषस्य देहातिरिक्तात्मबुद्धिर्न भवति। कथन्तु तस्य मयि चित्तं संलग्नं नास्ति। यस्य मनः परमात्मनिष्ठं नास्ति स एवायुक्त पुरूषः।एतादृशस्य पुरुषस्य परमात्मनि स्वरूपबोधनिश्चयात्मिका बुद्धिर्न भवति। तेन तेषां पार्श्वे हृदये परमात्मनः प्राप्तये भावना अर्थात् एकान्ते परमात्मने एव मानसिकव्यापारः ध्यानम् अनुचिन्तनादिकं न संजायते। विषयोपभोगाय एकान्ते चिन्तनं करोति तस्य पूर्तये व्यग्रश्च भवति। वैषयिककामनालभाय आभ्यंतरे व्यथितो भवति। तेनैषां पवित्रा सर्वहितकारिणी भावना कदापि न भवति। अतः विषयवासनाबद्धः पुरुषः कदाचिदपि परमात्मनिष्ठाजन्यां नित्यानंददां भौतिकलालसारहितां शान्तिं न प्राप्स्यति। तर्हि शान्तेरभावे कदाचिदपि नित्यसुखानुभवो न भविष्यति। निष्कर्षो जायते यत् परमात्मना सम्बन्धेनैव शान्तिः। सांसारिककामनासम्बन्धेन कदाचिदपि शान्तिः न भविष्यति नाभूत् न भवति।
परं संसारे महाभ्रमः भौतिककामनापूर्तौ शान्तिं गवेषयति। सत्यं सत्यं महासत्यं भौतिक कामनैवाशान्तेः कारणं समेषां दुराचारादीनाञ्च। शान्तये एकैव कामना प्रभुप्रेम,भक्तिश्च। एषैव कामना महाशान्तिकारिका।

॥ विमल हिन्दीभाषा सारांश ॥

इन्द्रिय मन से युक्त बुद्धिवाला व्यक्ति कभी युक्त नहीं हो सकता। अर्थात् इसकी बुद्धि निर्मल नहीं हो सकती । इसका भावार्थ परमात्मनिष्ठा बुद्धि नहीं होती है। इस असमुचित अयुक्तपुरुष के पास परमात्म प्राप्ति परक अपेक्षित भाव का संचार नहीं होता है। यह भावना सासारिक कामनाओं से आबद्ध होती है। फलतः यह भावना नहीं है। अपितु यही मोह है। जिसे अज्ञान वश सांसारिक जीव भावना कहता है। यही भेद भाव प्रकट करनेवाला हिंसक होता है। यह कभी शान्तिदायक हो ही सकती। अतः परमात्मनिष्ठा बुद्धि से अपेक्षित भाव संचार से जीवन में शाश्वत शान्ति का वास होता है। परमात्म निष्ठा बुद्धि ही युक्त समुचित बुद्धि होती है। जिससे पवित्र भाव का संचार होता होता है। जिसमें विश्व व्यापक हितता का सूत्रपात तथा संचार होता है। यही शान्तिदायक युक्त बुद्ध का अनुपम भाव है।

अमृतवाणी गीतातत्वार्थ बोधः

गीता ज्ञानप्रियः सदा सुखी भवति।

शत्रुघ्नश्रीनिवासाचार्यः (पंडित शंम्भुनाथ शास्त्री वेदान्ती) भागलपुर (बिहार)

संस्कृतभाष्यम् - गीताज्ञानं निर्मलं भवति। गीताज्ञान भजमानाः पुरुषाः निर्मलचित्तवृत्तित्वात् साधवः भवन्ति। गीता भगवतः श्रीकृष्णस्य मुखपद्माद्विनिःसृता वर्तते तस्माद्धि गीतायाः वचः अमृतं कथ्यते। सागर मन्थान्निः सृतममृतं पीत्वा देवाः केवलममराः अभवन् अर्थात् तेषां न कदापि मृत्युर्भवितु मर्हति। स्वर्गेत्रपि सदा भयभीताः निवसन्ति। परञ्च गीताज्ञान सुधार साधि कारिणः गीताचिन्तनतत्पराः जीवाः गीता ज्ञानामृतं पीत्वा विष्णुलोकं गच्छन्ति। ये पुरुषाः श्रद्धापूर्वकं भक्त्या गीतायाः अध्ययनं, चिन्तनं श्रवणञ्च कुर्वन्ति ते क्षिप्रमेव भगवत्कृपया मायारूप भवसागरं तरन्ति। गीताध्यायिनः पुरूषाः रागद्वेष विमुक्ताः भवन्ति ते शान्तप्रियाः भवन्ति। गीताज्ञानसाधकाः स्थितप्रज्ञाः भवन्ति तेषामाचरणं समान्य मानवानां कृतेत्रनु करणीयम् भवति।

भावार्थ- गीता का ज्ञान निर्मल होता है। गीताज्ञान का निरन्तर चिन्तन करने वाले पुरुष निर्मलचित्तवृत्ति के कारण साधु स्वभाव वाले होते हैं। इतना कोमल कि यदि उनकी हानि भी कोई करे तो उनके प्रति प्रति दयाभाव रखते हैं । जिन्हें गीता तत्व का आत्म बोध हो जाता है उनकी बुद्धि सुस्थिर हो जाती है और वह भगवततत्व का अनुभव कर आनन्द का रसास्वादन करता है। ऐसा पुरुषन किसी से द्वेष करता है ,और न किसी सांसारिक पदार्थ की आकांक्षा ही रखता है। भगवान् श्रीकृष्ण के मुखारविंद से निकली हुई गीता का वचन ऐसा अमृत है जिसके पान करने से जीव को सद्यःआत्मस्वरूप का बोध हो जाता है तथा विष्णुलोक को प्राप्त होता है। यह शक्ति सागर से निकले हुए अमृत में नहीं है क्योंकि इसे पीने से देवता अमर तो हो जाते हैं, किन्तु उन्हें स्वर्ग में भी सत्तासुख छीनने का भय सताता रहता है अर्थात् सदैव दुःखी रहते हैं।जो पुरुष श्रद्धापूर्वक गीता का अध्ययन, चिन्तन- मननऔर श्रवण करते हैं उनपर भगवान् श्रीकृष्ण की असीम कृपा होती है और उन्हें साधुवत् परमधाम की प्राप्ति होती है।

रहस्यात्मक तथ्य- गीता का सामान्य अध्ययन कर गीता के रहस्य को जानना कुछ कठिन है।जबतक गीता तथा भगवान् श्रीकृष्ण में श्रद्धा और भक्तिपूर्वक विश्वास नहीं होता तब तक हम महाभारत- युद्ध में अर्जुन को युद्ध के लिए ललकारते हुए स्वरूप में ही भगवान् को समझ पाते हैं।यहाँ यह समझना परम आवश्यक है कि युद्धक्षेत्र में श्रीकृष्ण ने अर्जुन को ही गापनीय उपदेश के लिए क्यों चुना।युद्ध तो निश्चित था कि इस समय स्थितप्रज्ञता, क्रोध का शमन आदि का उपदेश कर भक्ति की उपासना पद्धति राजविद्या और गुह्यविद्या आदि का ज्ञान कराना क्यों आवश्यक हो गया। यहाँ तो सिर्फ युद्ध के लिए अर्जुन आदि योद्धाओं को ललकारने का समय था ।

गीताज्ञाननिरन्तरं हि भजते यो मानवः भक्तिमान् ,
प्रज्ञा तस्य च सुस्थिरा भवति वै कृष्णाप्रियः प्रीतिमान्।
न द्वेष्टि न च काङ्क्षति हि सततं योगप्रियो हि नरः,
न दुःखं लभते कदापि नियतं भक्तिप्रियो हि वरः॥

निष्कर्ष- अर्जुन नर है और भगवान् श्रीकृष्ण नारायण हैं, भगवान् ने अर्जुन को माध्यम बनाकर संसार में आत्म तत्व ज्ञान से भटके जीव को कर्मयोग, ज्ञानयोग और भक्तियोग का शिक्षण देकर उनके कल्याणमार्ग को प्रशस्त करना चाह रहें हैं। हमें यह भी समझना होगा कि यह समय द्वापर युग के अन्त और कलियुग के प्रारम्भ का है जहाँ धर्म, कर्म ज्ञान आदि पङ्गु हो चुके हैं। श्रीमद्भागवत महापुराण में भी वर्णन है कि -

'मर्त्यावतारस्त्विह मर्त्यशिक्षणम्
रक्षोवधायैव न तु केवलं विभोः'

अर्थात्- भगवान् का मृत्युलोक में मरणशील मानव का अवतार केवल भक्तों, सन्तों दलितों और राक्षसों के द्वारा सताये गये लोगों की रक्षा के लिए तथा दुष्टों के वध के लिए ही नहीं अपितु अपने मार्ग से विचलित मानवों को शिक्षण देने के लिए भी है। अतः गीता का उपदेश मींग से भटके हुए मानव को सन्मार्ग पर लाने हेतु एक दिव्य शिक्षणालय है जिसके शिक्षक भगवान् श्रीकृष्ण हैं। इसीलिए इन्हें जगद्गुरु कहा जाता है।

ननु एवंप्रकारेण तत्तन्नामपदजन्येत्यादिनियमेन दोषवारणे कृतेऽपि राजसम्बन्धः प्रमेयः

श्रीमद्गदाधरभट्टाचार्येण विरचिते व्युत्पत्तिवादग्रन्थे अभेदान्वयबोधनिरूपणानन्तरं भेदान्वयबोध न्निरूपयन्नाह- भेदान्वयबोधश्च प्रातिपदिकाथ धात्वर्थयोः प्रत्ययार्थेन क्वचिन्निपातार्थेन च सममेव जायते न त्वन्येनेति। राजा पुरुषः, भूतलं घटः इत्यादिस्थलेषु अन्वयाऽबोधात् निपातातिरिक्त प्रातिपदिकार्थयोः क्रियातादृशप्रातिपदिकार्थयोश्च भेदेन साक्षादन्वयबोधस्य अव्युत्पन्नत्वमिति नियमः क्रियते। एतेन राजा पुरुषः इत्यादौ न भेदान्वयापत्तिरिति सिद्धान्तितम्। तत्र शङ्का क्रियते यद् राजा पुरुषः इत्यत्र राजपदात् राजपदार्थोपस्थितिः पुरुषपदात् पुरुषोपस्थितिश्च भवति। अतः पदार्थोपस्थिति योग्यताज्ञानादिरूपकारणसत्वात् कथं न भेदान्वयबोधः जायते। यति उच्यते नियमस्य बाधकत्वात् नात्र भेदान्वयबोधः अर्थात् निपातातिरिक्तप्रातिपदिकार्थयोः साक्षाद् भेदान्वयबोधः अव्युत्पन्न इति नियमात् राजा पुरुष इत्यत्र भेदान्वयो न भवतीति तदपि वक्तुं न शक्यते सामग्र्या कार्यजनने उक्तनियमभङ्गप्रसङ्गस्य अकिञ्चित्करत्वादिति। अतः राजा पुरुषः इत्यत्र सामग्रीसत्वाद् अवश्यमेव भेदान्वयः स्यादिति कथं न जायते इति प्रश्नः उदेति। उत्तरपक्षी वदति यद् राजा पुरुष इत्यत्र भेदान्वयबोधोपयिका काचिद् आकाङ्क्षा भवति तादृश्याः आकाङ्क्षायाः विरहात् सामग्र्यभावाद् अत्र अन्वयबोधो न भवतीति। तत्र पूर्वपक्षी कथयति यद् उत्तरपक्षिभिः यद् आकाङ्क्षाविरहादत्र न भेदान्वय इत्युक्तं तदसमीचीनम्। यतो हि राजा पुरुष इत्यत्र राजपदसमभिव्याहृतपुरुषपदत्वरूपा आकाङ्क्षा अस्त्येव अतः सामग्रीसत्वात् शाब्दबोधो भवत्येव। तत्र उत्तरपक्षी वदति यद् राजा पुरुषः इत्यत्र पूर्वपक्षीणां राजप्रकारकपुरुषविशेष्यक-भेदसंसर्गकशाब्दबोधः अभीष्टः अस्ति। परन्तु एतादृशः शाब्दबोधो यत्र भवति तत्र राजादिप्रकारकशाब्दबोधे राजादिपदाऽव्यवहितोत्तरङस्पदत्वरूपानुपूर्वीविशेषरूपा आकाङ्क्षा अपि प्रयोजिका भवति। परन्तु राजा पुरुषः इत्यत्र एतादृशविशिष्टाकाङ्क्षायाः विरहात् भेदान्वयबोधो न सम्भवति। एवं सति पुनः पूर्वपक्षी कथयति उत्तरपक्षिभिः या राजादिपदाऽव्यवहितोत्तरस्पदत्वरूपानुपूर्वीरूपाकाङ्क्षा उक्ता, सा आकाङ्क्षा राजप्रकारकसम्बन्धविशेष्यकशाब्दबोधं प्रत्येव कारणं भवति। पूर्वपक्षीणां तु राजा पुरुषः इत्यत्र राज प्रकारक पुरुषविशेष्यकबोध इष्टः अतः एतादृशशाब्दबोधे आनुपूर्वीरूपाकाङ्क्षाया कारणत्वाभावात् समभिव्याहाररूपाकाङ्क्षायाः कारणत्वाच्च राजा पुरुषः इत्यत्र भेदान्वयबोधः स्यादेव इति पूर्वपक्षीणामाशयः। अत्र केचित् भेदान्वयबोधवारणाय कार्यकारणभावस्य निर्माणं कुर्वन्ति - नामार्थप्रकारकभेदान्वयबोधं प्रति समानविशेष्यताप्रत्यासत्या प्रत्ययजन्योपस्थितेः हेतुत्वमिति। राजा पुरुषः इत्यत्र राजप्रकारक पुरुषविशेष्यकशाब्दबोधमिच्छति पूर्वपक्षी। अयं शाब्दबोधः विशेष्यतासम्बन्धेन पुरुषे अस्ति, परन्तु पुरुषस्य या उपस्थितिः सा प्रत्ययजन्योपस्थितिर्नास्ति अपि तु पुरुषेति नामपदजन्योपस्थितिरस्ति, अतः कारणाभावादत्र भेदान्वयबोधो न जायते इति। उपर्युक्तं कार्यकारणभावं पूर्वपक्षी न स्वीकुर्वन्ति। तेषां मते यदि नामार्थप्रकारकभेदान्वयबोधं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेः हेतुत्वं तदा राज्ञः पुरुषः इत्यत्र षष्ठ्यर्थस्वत्वप्रकारकपुरुषविशेष्यकबोधोऽपि न स्यात्। यतो हि सम्बन्धभूतं यद् षष्ठ्यर्थस्वत्वं तदपि यथा स्प्रत्ययार्थस्तथा स्वत्वरूपनाम्नः सम्बन्धरूप नाम्नश्चार्थो भवत्येवेति स्वत्वरूपसम्बन्धस्यापि नामार्थतया स्वत्वप्रकारकबोधेऽपि पुरुषस्य विशेष्यतया भानं न स्यात् तस्य प्रत्ययजन्योपस्थित्यभावादिति। अस्य समाधानार्थम् उक्तम् तत्तन्नामपदजन्यतत्तन्नामार्थ प्रकारकशाब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रत्यय जन्योपस्थितेः हेतुत्वमिति। अस्य आशयः एवमस्ति यन्नामार्थप्रकारकः शाब्दबोध इष्ट स यदा प्रकारी भूतनामार्थवाचकनामपदजन्यो भवति तदा तादृशशाब्दबोधं प्रत्येवप्रत्ययजन्योपस्थितेर्हेतुत्वमुच्यते। यथा राज्ञः इत्यत्र षष्ठ्यर्थस्वत्वविशेष्यकबोधे राजपदार्थस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन स्वत्वे प्रकारत्व मस्ति, अथ चायं शाब्दबोधो राजनामपद जन्योप्यस्त्येवेति एतादृशशाब्दबोधं प्रति प्रत्यय जन्योपस्थितिः कारणत्वमस्ति अत्र च स्वत्वस्य विशेष्यस्य ङस्प्रत्ययेनैवोपस्थितिरस्ति इति राजप्रकारकसम्बन्धविशेष्यक-भेदान्वयबोधे न काप्यनुपपत्तिः। राज्ञः पुरुषः इत्यत्र तु पुरुषविशेष्यकबोधे पुरुषे प्रकारीभूतस्य स्वत्वस्य यद्यपि नामार्थत्वमस्त्येव नामार्थत्वस्य केवलान्वियत्वात् तथापि स्वत्वस्योपस्थितिर्नात्र नामपदजन्या अपितु स्प्रत्ययजन्यैवेति शाब्दबोधस्य प्रकारीभूतं यत्सत्त्वं तस्य तद्वाचकस्वत्वादि नामपदजन्यत्वाभावात् अत्र प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वं नास्ति इति पुरुषस्य प्रत्ययजन्योपस्थित्यविषयत्वेऽपि विशेष्यतया भाने न काप्यनुपपत्तिः। ननु एवंप्रकारेण तत्तन्नामपदजन्येत्यादिनियमेन दोषवारणे कृतेऽपि राजसम्बन्धः प्रमेयः, राज्ञः पुरुषः इत्येदृशवाक्यद्वयजन्यो यः समूहालम्बनात्मको बोधस्तत्र पुरुषस्य राजसम्बन्धविशेष्यतया यदिष्टं भानं तन्न स्यात्। अत्र षष्ठ्यर्थस्वत्वस्य यथा स्पदेनोपस्थितिरस्ति तथा राजसम्बन्धः इति सम्बन्धपदेनाप्यस्त्येव इत्यत्र नामपदजन्य नामार्थ प्रकारकशाब्दबोधो जायते, परन्तु अत्र पुरुषस्य प्रत्ययजन्योपस्थितिर्नास्तीति तस्य राज सम्बन्ध विशेष्यतया भानं न स्यादिति पूर्वपक्षी। अस्य समाधानार्थम् उत्तरपक्षी नियमस्य स्वरूपमेवमाह - प्रत्ययाधीनतत्तत्पदार्थोपस्थित्यजन्यतदर्थप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रत्ययजन्योपस्थितेः समान-विशेष्यता प्रत्यासत्या हेतुत्वमिति। तस्यार्थः यदर्थप्रकारकः शाब्दबोध इष्टः स यदि प्रकारी भूत तजन्यो न भवति तदा तादृशशाब्दबोधं प्रत्येव विशेष्यता सम्बन्धेन प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वमुच्यते। यदा शाब्दबोधे प्रकारीभूतपदार्थस्य प्रत्यय जन्योपस्थितिर्भवति तदा तादृशशाब्दबोधे विशेष्यस्य विशेष्यतया भानं प्रति प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वं नास्त्येव । एवञ्च राज सम्बन्धः प्रमेयः, राज्ञः पुरुषः इति वाक्यद्वय जन्यसमूहालम्बनात्मकबोधे पुरुषे प्रकारीभूतस्य स्वत्वस्य यद्यपि राजसम्बन्ध पदेनाप्युपस्थितिरस्ति तथापि राज्ञः इत्यत्रत्य ङस्प्रत्ययेनाप्युपस्थितिरस्ति इत्यादृशस्य समूहालम्बनात्मकशाब्दबोधस्य प्रकारी भूतस्वत्व पदार्थविषयकप्रत्ययजन्योपस्थित्यजन्यत्वं नास्तीति एतादृशशाब्दबोधं प्रति विशेष्यस्य पुरुषादेः प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वमपि नास्ति। अतः प्रत्ययजन्योपस्थित्यभावेऽपि पुरुषस्य विशेष्यतया भानं भवत्येव इति न कोऽपि दोषः। राज्ञः इत्यत्र च राजप्रकारकस्वत्वविशेष्यकः शाब्दबोधो जायते तत्र स्वत्वे प्रकारीभूतस्य राजपदार्थस्य केवलं राजेति नाम्नैवोपस्थितिरस्ति न तु प्रत्ययेनेति प्रत्ययाधा नराज पदार्थोपस्थित्यजन्यराजपदार्थप्रकारकशाब्दबोधत्वाद् एतादृशशाब्दबोधं प्रति विशेष्यस्य प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वमस्ति, अत्र च विशेष्यस्य स्वत्वस्य ङस्प्रत्ययेनैवोपस्थितिरस्तीति राजपदार्थ प्रकारकपुरुष विशेष्यकबोधस्य नानुपत्तिरित्यर्थः। एवं राजा पुरुषः इत्यत्रापि पूर्वपक्षिभिः राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकबोधे आपद्यमाने प्रकारीभूतस्य राजपदार्थस्य राजेति नाम्नैवोपस्थितिरस्ति न तु प्रत्ययेनेति प्रकारी भूतराज पदार्थविषयकप्रत्ययजन्योपस्थित्यजन्यत्वादत्र विशेष्यस्य पुरुषस्य प्रत्ययजन्योपस्थितेः कारणत्वं प्राप्तं तच्चात्र नास्ति पुरुषस्यपदार्थस्य पुरुषेति नामपदेनैवोपस्थितित्वादिति। तस्माद् नात्र राजप्रकारकपुरुषविशेष्यको भेदान्वयबोधः सम्भवति। ननूक्तरीत्या राजा पुरुषः इत्यत्र राजप्रकारक भेदान्वयबोधस्य निवारणे कृतेऽपि यदा राजा पुरुषः इत्यत्र पुरुषपदेन पुरुषोपस्थितिर्जाता पुरुष पदोत्तरवर्तमानसुप्रत्ययेन च एकत्वस्योपस्थितिर्जाता तत्र पुरुष एकत्वं च इत्येतादृशी या समूहालम्बनात्मिको पस्थितिः अस्ति सा यथा पुरुषपदजन्यास्ति तथा सुप्रत्ययजन्याप्यस्त्येव। एतादृशप्रत्ययजन्योपस्थितिविषयत्वं यथा प्रत्यार्थैकत्वस्यास्ति तथा पुरुषस्याप्यास्त्येव इत्येवंरीत्या प्रत्ययजन्योपस्थितेरत्र विशेष्यतासम्बन्धेन पुरुषेऽपि सत्वात् पुरुषस्य राजप्रकारकभेदान्वयबोधे विशष्यतया भानं स्यादेव। अर्थात् एवंरीत्या राजा पुरुषः इत्यत्र राजप्रकारकपुरुषविशेष्यकभेदान्वयबोधापत्तिस्तदवस्थैवास्तीत्याशङ्कते। तत्समाधानाय उत्तरपक्षिभिर्पुनः उक्तं तत्र नामार्थप्रकारकभेदान्वयबोधं सम्बन्धेनोपस्थितेर्हेतुत्वोपगमान्नापत्तिरिति। अर्थाद् यत्र प्रत्ययजन्यतावच्छदकीभूतविशेष्यतासम्बन्धेन विशेष्यपदार्थे प्रत्ययजन्योपस्थितिर्भवति तत्रैव तत्पदार्थविशेष्यककिञ्चिन्नामार्थप्रकारकभेदान्वयबोधो भवतीति नियमः। यथा राज्ञः इत्यत्र सर्थस्वत्व विशेष्यकराजपदार्थप्रकारकभेदान्वयबोधो भवति। अत्र स्वत्वस्य ङस्प्रत्ययेनोपस्थितिर्भवतीति स्वत्वविषयकोपस्थितौ ङस्प्रत्ययजन्यता वर्तते अथ च स्वत्वे या उपस्थितीयविषयता वर्तते तादृश विषयतानिरूपित विषयिता स्वत्वविषयकोपस्थितौ वर्तते स्वत्वनिष्ठा च विषयता विशेष्यतारूपैव विज्ञेया। तथा च एषा स्वत्वनिष्ठापि विशेष्यता स्वनिरूपितविषयितासम्बन्धेन स्वत्वविषयकोपस्थितौ वर्तते इति स्वत्व विषयकोपस्थितौ या प्रत्ययजन्यता वर्तते तस्या अवच्छेदिका जातेति स्वत्वनिष्ठा विशेष्यता प्रत्यय जन्यतावच्छेदि कास्ति। एतादृशी च प्रत्यय जन्यतावच्छेद की भूतविशेष्यता विशेष्यभूते स्वत्वेप्याश्रयतासम्बन्धेन वर्तते एवेति सा स्प्रत्ययजन्या स्वत्वोपस्थितिः प्रत्ययार्थे स्वत्वेऽपि वर्तते एवेति नामार्थप्रकारकभेदान्वयबोधकारणीभूतायाः प्रत्यय जन्यतावच्छेदकीभूतविशेष्यतासम्बन्धेन उपस्थितेः स्वत्वे सत्त्वात् राज्ञः इत्यत्र इति कार्य कारण भाव समन्वयः।

पुरुषनिष्ठा चैषा विशेष्यता उक्तरीत्या

राजा पुरुषः इत्यत्र तु समूहालम्बनात्मिकोपस्थितावपि पुरुषस्य योपस्थितिरस्ति सा पुरुषेति नामपदजन्यास्ति न तु प्रत्ययजन्येति पुरुषविषयकोपस्थितौ प्रत्ययजन्यतैव नास्तीति पुरुषोपस्थित्यभावादेव तत्कार्यभूतः एवं प्रकारेण समाधाने कृतेऽपि पूर्वपक्षी पुनस्तत्र ज्ञानभेदेन विशेष्यताभेदाभावादिति हेतुना राजा पुरुषः इत्यत्र भेदान्वयापत्तिं दर्शयति। तथा हि देवदत्तादिभिरनेकैरपि पुरुषैः एकस्मिन्नेव घटे ज्ञाते देवदत्ताद्यनेकपुरुषसमवेतैकघटविषयकज्ञानस्य देवदत्तादिभेदेन भेदेऽपि यथा घटभेदो न भवति तथा ज्ञानभेदेन घटनिष्ठविशेष्यताया अपि भेदो न भवति विशेष्यभेदेनैव विशेष्यताभेदनियमात्। तथा च यदा कदाचिद् राज्ञः इत्यत्र केन चिद् ङस्प्रत्ययस्य पुरुषपदार्थे लक्षणावृत्तिर्ज्ञाता तदा ङस्प्रत्ययेन स्वारसिकलक्षणया पुरुषोपस्थितिः भविष्यत्येव। तत्र पुरुषोपस्थितेः ङस्प्रत्ययेन जातत्वात् तादृशपुरुषोपस्थितौ प्रत्ययजन्यताऽपि प्राप्तैव तादृश प्रत्यजन्य पुरुष विषयकोपस्थितिनिरूपिता विषयताख्या विशेष्यता पुरुषेऽपि वर्तते एव । पुरुषनिष्ठा चैषा विशेष्यता उक्तरीत्या स्वनिरूपित विषयितासम्बन्धेन पुरुषोपस्थितावपि वर्तते तत्र पुरुषोपस्थितौ प्रत्ययजन्यातापि वर्तते इति पुरुषनिष्ठा विशेष्यता उपस्थितिनिष्ठप्रत्ययजन्यताया अवच्छेदिका जातैव। अथ च विशेष्यभेदेनैव विशेष्यताभेदनियमेन ज्ञानभेदेन विशेष्यता भेदाभावात् पुरुषे राज्ञः इत्यत्र लक्षणाधीन स्प्रत्ययजन्य पुरुषोपस्थिति निरूपितविशेष्यता राजा पुरुषः इत्यत्र शक्त्यधीनपुरुष इति नामपद जन्यपुरुषो पस्थितिनिरूपितविशेष्यता च वर्तते तयोरुभयोरपि विशेष्यतयोः विशेष्य भूतपुरुष पदार्थस्य भेदाभावाद् भेदो नास्तीत्यैक्यं प्राप्तम्। विशेष्यता पुरुषोपस्थिति निष्ठप्रत्यय जन्यताया अवच्छेदिकास्तीति राजा पुरुषः इत्यत्रापि शक्त्यधीन पुरुषेति नामपदजन्य पुरुषोपस्थितिनिरूपिता पुरुषनिष्ठा विशेष्यता प्रत्ययजन्यतावच्छदिका जातैव।

दलशिक्षणपद्धतेः प्रयोगः संयुक्तराष्ट्रस्य अमेरिकायाः विद्यालयेषु प्रबलतया प्रचलति

अद्यत्वे शिक्षायाः प्रायशः प्रत्येकस्मिन् क्षेत्रे नवाचारस्य प्रयोगः क्रियमाणः वर्तते। अध्यापनाध्ययनप्रक्रिया अपि नवाचारप्रयोगात् अच्युता नास्ति। वर्तमाने अध्यापनाध्ययनप्रक्रियाम् अथवा शिक्षणप्रक्रियां प्रभाविनीं कर्तुं कतिचन प्रकाराः नवाचाराः समागताः अभवन्। यथा- सूक्ष्मशिक्षणम्, अभिक्रमिताध्ययनम् इत्यादि। विद्यमानेषु एतेषु नवाचारविधिषु दलशिक्षणम् अन्यतमं भवति। न केवलं भारते अपि तु विश्वस्य सर्वेषु विकासशीलराष्ट्रेषु कक्षाध्यापने दलशिक्षणस्य प्रयोगः प्रतिदिनं वर्धमानं दृश्यते। अस्य व्यापकपरिचयस्य इदमेव कारणं भवति यत् कक्षायां निश्चितसमये कस्यचित् अध्यापकस्य स्थाने विभिन्नक्षेत्रविशेषज्ञाः कार्यं कुर्वाणाः शिक्षणकार्यं प्रभावितं भवति। दलशिक्षणपद्धतेः प्रयोगः संयुक्तराष्ट्रस्य अमेरिकायाः विद्यालयेषु प्रबलतया प्रचलति। परं भारतीयविद्यालयेषु पद्धतिः इयं नवाचारसंयुक्ता वर्तते इति। अस्यां पद्धत्याम् एकस्यां कक्षायां सहैव द्वित्राः अध्यापकाः गच्छन्ति, तथा च कक्षाशिक्षणे एकः अपरस्य साहाय्यं करोति। विद्यमानेषु एतेषु शिक्षकेषु एकः शिक्षकः संयोजकत्वेन कार्यं करोति तथा च अन्यशिक्षकाणां कार्ये समन्वयसाधनमपि करोति। आधुनिकयुगे शिक्षकैः सह अन्यकर्मचारिणः प्रविधिशास्त्रज्ञाः अपि कक्षां प्रति गच्छन्तः सन्ति।

सूचना

प्राथमिक विद्यालय वीरापुर में पुराने निर्मित भवनोंका ध्वस्तीकरण एवं नीलामी दिनांक 16-07-2021 को होना है। इस कार्यहेतु इच्छुक पार्टियां प्राथमिक विद्यालय पर आकर विद्यालय में आकर चस्पा सूचना का अवलोकन करके अपनी सहभागिता सुनिश्चित करें।

आज्ञा से
इन्चार्ज प्रधानाध्यापिका
प्राथमिक विद्यालय बीरापुर, वि.ख-बहरिया,
प्रयागराज।

‘श्रीरामकथा भारतीय शिक्षा दर्शनयोश्च सञ्जीविनी’

ऋषिकेशः। ‘श्रीरामकिंकर विचार मिशन’ इति संस्थायाः संस्थापक एवम् अध्यक्षः सन्तप्रवरः श्रद्धेयः श्रीमैथलीशरण महाभागः स्वदैनिक सत्सङ्गे ‘श्रीरामकथा भारतीय शिक्षा दर्शनयोश्च सञ्जीवनी वर्तते’ इति विषयमङ्गीकृत्य श्रीरामचरितमानसस्य माध्यमेन समुपदेशितवान्- यदा वयं श्रीरामकथां भारतीयशिक्षादर्शनस्याधारं कथयामः, तर्हि एतत्तात्पर्यमत्र कदापि नास्ति, यद्वयं केवल भारतदेशस्य कृते काञ्चिच्चर्चां कुर्वन्तः स्मः। वयं सनातनधर्मावलम्बिनः सदा सर्वभूतेष्वेकमीश्वरमनुभवामः। अस्माकं सनातन धर्मशास्त्रेषु ‘सर्वे भवन्तु सुखिनः’ इति मानवतापरकशिक्षा दार्शनिकताया मूलसिद्धान्तोऽस्ति। स ईश्वर सर्वेषां प्राणिनां समानरूपेण सर्वविधसमुद्धारकोऽस्ति। एतादृशः सद्भावः केवलं सनातनधर्मे एव प्राप्यते। यत्सनातनः स ईश्वरोऽस्ति तथा तदेव धर्मोऽस्ति। मद्विचारेण यो कस्यचिदस्ति तथा कस्यचिन्नास्ति। एवं कुत्रचिदस्ति किन्तु कुत्रचित्तस्याभावो वर्तते। अत एव यादृशी मान्यतावधारणा च केवलं परिकल्पना भवितुमर्हति। ईश्वरस्तु सर्वव्यापकोऽस्ति। तस्य व्यापकतामनन्तमनुभूयते। भारतीयशिक्षाया दार्शनिकपक्षस्य यदि कश्चिदप्यध्ययनं करिष्यति, तर्हि तस्य स्वभावे स्वतः समदृष्टिः समागमिष्यति। श्रीरामचरितमानसे तत्सन्दर्भे साधूक्तम्-

‘सीयराम मय सब जग जानी।
करउँ प्रनाम जोर जुग पानी॥’ इति।

अत्र कथनं समुचितं भविष्यति, केषुचिद्दोषयुक्तेषु दोषदर्शनं करणं सम्यग् दृष्टिर्नास्ति, अपितु दोषं दृष्ट्वा तत्दोषान् दूरीकर्तुं समुचितमुपायं करणमेव यथार्थदृष्टिरस्तीति मे मतिः। अस्मत्संस्कृतिः कदापि व्यक्तिपरकं विशेषणं न करोति, अपितु गुणपरकविशेषणं करोति, यतोहि कालकम ‘स्वभावगुणानां च चक्रव्यूहबद्धमनुष्यो वस्तुतः एको बन्दी वर्तते। एतदेवविद्यामायाज्ञानानां च वृत्तोऽस्ति,यस्मिन् भगवत्कथा विमुखकारणादेव लोकस्य बहवो जनाः स्वजीवनस्य यथार्थसमुद्देश्यं विस्मृत्य नश्वरभोगपदार्थानां प्राप्त्यर्थं नटतुल्या जीवन्ति। श्रीगुरुगोविन्दकृपाप्रसादाद् भगवद्भक्ता एव मायाविरचितं चक्रव्यूहं वेधयितुं शक्नुवन्तीति मन्ये। यावद् मतिर्नश्वरवेषयेषु रमयति तावद्व्यवहारे सारल्यं नायाति। अस्मिन्सन्दर्भे श्रीरामचरितमानसे भगवद्वाक्यं शोभते-

‘फिरत सदा माया कर प्रेरा।
काल कर्म स्वभाव गुण घेरा॥’ इति।

सत्सङ्गविमुखकारणादेव वयं कालकृतदुखेऽपि तत्कारणं परजनकृतं मत्वा तमारोपितं कुर्मः। त्रिगुणेषु प्रायो स्वचतुर्बुद्ध्या वयं सतोगुणं स्वस्यकृते परस्यकृते रजोगुणं तमोगुणं चेच्छामः। भगवान् श्रीरामो वनगमनप्रसङ्गेऽपि कञ्चिदपि व्यक्तिविशेषं तत्कारणं नावदत्। अपितु मातृ कैकेयीं प्रत्येतदेव कथितवान्, यत् हे मातः! मदीयं सौभाग्यं वर्तते यन्मातृपित्राज्ञां परिपालयितुं मत्कृते वनगमनं तु सुयोगो वर्तते। यद्यहमिदानीमेतत्कार्यं न करिष्यामि, तर्हि मत्कृतेऽनुचितं भविष्यति। तत्रैव श्रीभरतमहाभागोऽपि कदापि स्वमातरं व्यावहारिक रूपेणैकं वारमपि निर्दोषं कर्तुं काञ्चिच्चेष्टां न कृतवान्। यद्यपि स्व-स्वस्थाने श्रीरामभरतौ च द्वौ परिपूर्णौ स्तः। श्रीरामकथाया एतदेव प्राणतत्त्वं वर्तते, कुत्र कञ्चित् किं वदेत् किं न वदेदेतस्य साङ्गोपांगनिर्वहणं मानसे प्राप्यते। अस्मात्कारणादेव रामायणे महाभातस्य तुलनायां कस्मिंश्चित्स्थाने कस्मिंश्चित्सन्दर्भे कश्चिदपि विवादो न जातः। अस्मात्कारणादेव सः सनातनोऽस्ति तथा सनातनो भविष्यति। रामायणे वर्णितं यद्भगवद्भक्तः केवलं स्वदोषं पश्यति। श्रीभगवच्चरित्रे सः केवलं गुणमेवालोकयति। अत एवात्रोपदिष्टं यद्धर्मविषये शिक्षायां दर्शने च मतैक्य दृश्यते। धर्मस्य संस्थापना सदा आदर्शमानवीयमूल्यानां सम्वर्धनाय भवेदिति मन्ये। श्रीरामचरित्रप्रसङ्गे पदे पदे स्थले स्थले या शिक्षा प्राप्यते यत्कदापि व्यक्तिवादं नास्ति, अपितु यथार्थवादमङ्गीकृत्य जीवनं जीवेयुरिति सनातनदर्शनधमर्योश्चादर्शरूपो वर्तते।

सम्प्रेरितः अधिगमः विकासस्य असामान्योपलब्धौ कारकं भवति

शिक्षाव्यवस्थायामाधिगमः असाधारणं महत्त्वपूर्णञ्च स्थानमावहति। अधिगमाय सर्वविधः यत्नः विधीयते। सः सर्वोऽपि विषयः महत्त्वपूर्णः यः अधिगमाय सम्प्रेरयति। सम्प्रेरितः अधिगमः विकासस्य असामान्योपलब्धौ कारकं भवति। शैक्षणिकसन्दर्भे प्रदीयमाना प्रतिपुष्टिः अधिगमाय महदुपकारकमित्यत्र नास्ति संशीतिः। परामर्शत्वेन, प्रशंसावचनत्वेन, मूल्याङ्कनत्वेन च प्रदीयमाना प्रतिपुष्टिः सुतरां नितराञ्च छात्रोपकारिका। प्रतिपदं प्रतिपुष्टिः उत्तरोत्तराय चलनाय साधिका। प्रतिपुष्टिः नैकप्रकारिका भिन्न-भिन्नरूपेण प्रदीयते। न केवलमध्यापकेन अपितु मित्रैः, अभिभावकैः, विद्यालयप्रशासकैः, सामुदायिकजनैः, आत्मना च प्रदत्ता प्रतिपुष्टिः मूल्याकलने सहायिका उपकारिका च भवति भृशम्। रचनात्मकप्रतिपुष्टिः व्यक्तिनिष्ठा, व्यवहारकेन्द्रिता, अपेक्षापूरिका च भवति। सङ्कलनात्मकमूल्याकलने प्रतिपुष्टेः महत्त्वपूर्णं स्थानम्। अधिगमाय मूल्याकलनेऽपि प्रतिपुष्टिरेव स्वगतिबोधिका भवति, यदाधारेण आत्मसम्प्रत्ययः स्पष्टः जायते। एवञ्च अधिगमाय प्रतिपुष्टिः किञ्चित् विशिष्टमेव पदमलङ्करोतीत्यत्र नास्ति विदुषां विप्रतिपत्तिः। जीवनस्य प्रत्येकस्मिन् क्षेत्रे प्रतिपुष्टेः महत्त्वमवगम्येव, अस्याः प्रसारः प्रचारश्च भृशं जायमानः परिलक्षितो भवति।

अस्य शोधप्रबन्धस्य अधोनिर्दिष्टानि कानिचन उद्देश्यानि अत्र प्रस्तूयन्ते -

1. शिक्षणाधिगमप्रक्रियायां प्रतिपुष्टेः रचनात्मकभूमिकायाः प्रतिपादनम्।
2. प्रतिपुष्टेः विशेषतानां प्रकाराणाञ्च विशदं निरूपणम्।
3. संरचनात्मकाकलनस्य प्रधानघटकत्वेन प्रतिपुष्टेः प्रतिपादनम्।

प्रतिपुष्टिः प्रतिपुष्टिः शिक्षणाधिगमप्रक्रियायाः एकं प्रमुखमङ्गमिति आमनन्ति विद्वांसः। स्वक्षमतायाः अवगमने प्रतिपुष्टिः अनितरसाधारणं साहाय्यमाचरति। विशिष्य प्रशिक्षणकार्यक्रमेषु अस्याः प्राधान्यमङ्गीक्रियते। औपचारिकानौपचारिकरूपेण पृष्ठपोषणं छात्राध्यापकयोः मध्ये शिक्षणाधिगमप्रक्रियायां बहुधावलोक्यते। अतः एवप्रतिपुष्टिः अन्तःक्रिया (परस्परक्रिया) एव भवति, न तु केवलम् अध्यापकद्वारा प्रदत्ता भवति। प्रभावात्मिका प्रतिपुष्टिः छात्रस्योत्तरोत्तरविकासे मुख्यतया उपकरोति। इयञ्च यदा सविशेष्या भवति अर्थात् विशिष्टमंशमाधारीकृत्य प्रदीयते तदा एव अस्याः प्रभावः सकारात्मकरूपेण प्रत्यक्षीक्रियते। इत्थमवगम्यते यत् प्रतिपुष्टिः क्रियायाः, घटनायाः प्रक्रियायाः वा विषये समुद्दिष्टं जनं सूचनां प्रददाति। प्रतिपुष्टिः प्रासङ्गिकी भवेदित्यत्रास्ति किञ्चित् स्वारस्यम्। तत्र हि कारणमस्ति यत् प्रदत्ता प्रतिपुष्टिः वैयक्तिकरूपेण समुद्दिष्टा भवेत्। अथ च पूर्वप्रदत्तायाः प्रतिपुष्टेः पुनरावृत्तिः न भवेत् इत्यत्रापि अवधेयम्। तदर्थं पूर्वप्रदत्तायाः प्रतिपुष्टेः पुनरावलोकनमपि मध्ये मध्ये करणीयम् स्यात्। द्वितीयः प्रधानः अंशः अस्ति यत् प्रतिपुष्टिः सूचनात्मिका भवेत्। नाम प्रतिपुष्टिः यदा छात्राय प्रदीयते तदा स्पष्टता भवेत्। सूचनात्मिका प्रतिपुष्टिः छात्रस्य क्षमतानुरूपा भवेत् येन छात्रः आत्मानम् अग्रे नयने समर्थः भवेत्। इदमपि अवधेयमत्र यत् प्रदत्ता प्रतिपुष्टिः क्रमिकविकासोन्मुखिनी स्यात् येन सोपानक्रमेण विकासः सम्भवेत्। छात्रः प्रतिपुष्ट्याधारितपरिष्कारान् प्राप्तये समर्थः अस्ति नवेति इति सूक्ष्मतया बोध्यम्। प्रतिपुष्टिः संवादाधारिता भवेदिति तृतीयः प्रधानांशः। समीचीना प्रतिपुष्टिः अन्तः क्रियात्मिका अथवा परस्परक्रियात्मिका इति अवगन्तव्यम्। छात्रैः सह अध्यापकेन प्रत्यहं संवादः विधेयः। पूर्वं विहितायाः प्रतिपुष्टेः प्रतिपुष्टिः अपि संवादमाध्यमेन विज्ञातुं शक्या। अस्याः आधारेण परवर्तिकाले प्रदीयमानायाः प्रतिपुष्टेः गुणवत्ता संवर्धयितुं शक्यते। समीचीना प्रतिपुष्टिः विशेषेण आत्माकलने अपि प्राधान्येन साहाय्यमाचरति। संरचनात्मकमूल्याङ्कनस्य आहोस्वित् आकलनस्य मुख्या संवाहिका प्रतिपुष्टिरेव। तत्र हि नैकानि कारणानि वर्तन्ते। विषयेऽस्मिन् विस्तरेण चर्चा क्रमशः अग्रे करिष्यते।

‘नित्यानित्य वस्तुविचारादनित्य संसारसमस्त संकल्पक्षयो मोक्षः’

संस्कृतवाङ्मये पुराणानामस्ति एकं विशिष्टं स्थानम्। भगवन्निःश्वासरूपापौरुषेयवेदवत् पुराणानामपि प्रामाण्यं सिध्यति। यथा दिवसे प्रकाशो भगवता भास्करेण भवति, रात्रौ प्रकाशश्चन्द्रमसा जायते, गृहान्धकारो दीपेनापनीयते, तथैव परमात्मस्वरूपप्रदर्शनार्थं ज्ञानं तु पुराणवचनैरेव सम्भवितुम् अर्हति। संसारारण्येऽस्मिन् बंभ्रम्यमाणानां जीवानां कृते पुराणम् अस्ति सरलः आलोकमार्गः। तस्मात् पौराणिकसाहित्यम् सर्वेषाम् अचिन्त्यतत्त्वानां नवरूपायनं भवति। उच्यते - ‘पुरा नवं भवति इति पुराणम्।’ शास्त्रमिदं मानवजातेः हृदयान्धकारस्य अपाकरणाय सर्वथा मणिमयं प्रकाशकम् अस्ति। परमतत्त्वदृष्ट्या पुराणं हि अवश्यमेव मोक्षशास्त्रम्। अष्टादश पुराणेषु विष्णुपुराणं सर्वशिष्टसम्मतं संवादशून्यम् महापुराणम्। अन्यत् पुराणवत् पुराणमिदं जीवस्य मुक्तिं स्वीकरोति। अस्मिन् महापुराणे जीवस्य मोक्षलाभविषयः रम्यकथया सुष्ठुरूपेण वर्णितः। वस्तुतस्तु जीवः अविद्यावशात् पुनः पुनः जन्ममरणचक्रं याति आयाति च। स संसारपाशेन आवद्धः सन् बहुविधं दुःखं सहते। केवलं विष्णुपुराणस्य निर्देशितमार्गेण तद् दुःखम् सुकरभावेन निराकृतं भवति। तस्मात् अस्य पुराणस्य उपदेशः सर्वथा पालनीयः। विष्णुपुराणे आराधना, योगः, समत्वभावः, तत्त्वज्ञानम्, अकपटभक्तिः, गङ्गातीर्थसेवनम्, स्मरणम्, अहिंसा, नामसंकीर्तनम्, ज्ञानयोगः, अनासक्तचित्तादयः विषयाः मुक्तिमार्गरूपेण वर्णिताः। संसारार्णवम् अतिक्रमनार्थं एतानि मार्गाणि अपरिहार्याणि। शोधसन्दर्भेऽस्मिन् स्वचिन्तनं मया उपस्थाप्यते।

मुख्यशब्दाः (खब्ेंदे्) : मुक्तेः संज्ञा, आराधनामाध्यमेन मुक्तिः, योगमाध्यमेन मुक्तिः, समत्वभावेन मुक्तिः, तत्त्वज्ञानेन मुक्तिः, अकपटभक्तिमाध्यमेन मुक्तिः, गङ्गातीर्थसेवनेन मुक्तिः, अहिंसामाध्यमेन मुक्तिः, नामसंकीर्तनेन मुक्तिः, ज्ञानयोगोन मुक्तिः, अनासक्तचित्तेन मुक्ति इत्यादयः।

मुक्तेः संज्ञा - मुक्तिशब्दस्य पर्यायवाचकशब्दः भवति मोक्षः। यदा जीवः भोगासक्तिसम्पन्नं जड़देहं त्यक्त्वा आत्मस्वरूपं जानाति तदा तस्य मुर्क्तिभवति। उच्यते भागवतपुराणे - “मुक्तिर्हित्वाऽन्यथारूपं स्वरूपेण व्यवस्थितिः।”1
अपि च निरालम्वि–उपनिषदि कथ्यते - “नित्यानित्य वस्तुविचारादनित्य संसार समस्त संकल्पक्षयो मोक्षः।”
अर्थात् यदा वस्तुविचारेण नित्यं वस्तु निर्णितं भवति तदा अनित्यसंसारस्य समुदायसंकल्पस्य विनाशो भवति। सकलसंकल्पनाशात् जीवस्य मुक्तिर्भवति। पुराणे पञ्चविधाः मुक्तय उल्लिखिताः सन्ति। ताः खलु यथा- सालोक्यमुक्तिः, सामीप्यमुक्तिः, सायुज्यमुक्तिः, सार्ष्टिमुक्तिः, सात्मतामुक्तिश्च। विष्णुपुराणे एतादृश्यः मुक्तयः परिलक्ष्यन्ते।

आराधनामाध्यमेन मुक्तिः अनादिः सर्वसम्भवः भगवान् विष्णुः हि परमाराध्यदेवः। स अस्य विश्वप्रपञ्चस्य उत्पत्तेः प्रलयस्य च स्थानम्। अपि च स एव सर्वभूतानां कर्त्ता, पाता, विनाशकश्च। परमस्तुत्यः विष्णुः हि सर्वेषु देवेषु आदिदेवः, योगमार्गेणापि आत्मशुद्धेः वर्णनं पुराणेऽस्मिन् प्राप्यते। योगिजनः मार्गमिदमाश्रित्य अमृतलोकं प्राप्नोति। अमृतलोकमिदं भगवतः विष्णोः निवासस्थलम्। अत्र अमृतलोकशब्दः परमपदम् इति शब्देन बुध्यते। अधुना एकः प्रश्नः अत्र आयाति यत् परमपदस्य कोऽर्थो? तदुत्तरे उच्यते परम् इति शब्दस्य अर्थः सर्वोत्कृष्टम्, पदम् इति शब्दस्य अर्थो भवति स्थानम्। अर्थात् यदेव सर्वोत्कृष्टस्थानम् तदेव परमपदम्। परमपदस्य पर्यायवाचकशब्दः भवति मोक्षः। यतः मोक्षपदस्य उपरि सर्वोत्कृष्टपदं न वर्तते। अतः मोक्षपदं हि परमपदम्। केवलं ब्रह्मध्यायी एकान्ती योगीजनः हि तद् पदं अलकंर्तुं शक्नोति। तस्मात् जीवस्य मुक्तिलाभविषये योगः श्रेष्ठः उपायः। यदि जीवः आत्मनः मुक्तिमिच्छति तर्हि सदैव योगमार्गस्य अनुसरणं कुर्यात्। यतः योगिजनस्य तेन ज्ञानलाभस्य हेतोः परमात्मनि आत्मानं लयं कर्तुं शक्नोति। तल्लयम् आत्यन्तिकपदम् इति नाम्ना अभिहितं भवति। महर्षिणा पराशरेणोच्यते - ‘ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि।’ अस्मिन् पुराणे अन्यत्र समदर्शित्वभावेनापि जीवस्य मोक्षलाभस्य वर्णनं प्राप्यते। कस्यचन जनस्य निर्मले हृदि यदि भगवान् केशवः संस्थितं भवति, तदा स तत् क्षणात् पापमुक्तो भवति। अपि च उच्यते स मानवः नित्यं निर्मलं मोक्षं लब्धुं शक्नोति। यतः समभावना हि भगवतः विष्णोः श्रेष्ठाराधना। यं साधकं प्रति भगवान् विष्णुः प्रसन्नो भवति, स क्षणादेव मुक्तिभाक् भवति। वस्तुतस्तु जगदीश्वरः विष्णुः हि मोक्षप्रदाता। तस्य कृपया मुमुक्षुजनस्य अवश्यमेव मुक्तिं भवति। तस्मात् समभावना मुक्तिलाभस्य अन्यतमा साधना। उच्यते विष्णुपुराणे - न चान्नैर्नीयते कैश्चिन्नित्या ह्यत्यन्तनिर्म्मला। तामाप्नोति मलं त्यक्त्वा केशवे हृदि संस्थिते। मुमुक्षुजनस्य सकाशे स्वादुत्वम् अस्वादुत्वं च सर्वमेव समम् प्रतिभाति। यः मानवः मृष्टामृष्टविवेचकमनसा समताविधानार्थं चेष्टते स एव यथार्थः ज्ञानवान्। तस्य नरस्य साम्यज्ञानेन अनायासमेव मुक्तिलाभः भवति। विष्णुपुराणे सम्यगुच्यते - तदेतद्भवता ज्ञात्वा मृष्टामृष्टविचारि यत्। तन्मनः समतालम्वि कार्य्यं साम्यं हि मुक्तये। तत्त्वज्ञानेन मुक्तिः तत्त्वज्ञानेन मिथ्याज्ञानं दूरीभूतं भवति। यदा मिथ्याज्ञानस्य उत अविद्यायाः विनाशं सम्यग्भावेन भवति तदा तत्त्वज्ञानस्य आविर्भावः भवति। अस्यार्थं प्रगाढ ज्ञानध्यान समाधीनाम् अवश्यमेव प्रयोजनम्।

विचित्रा हि रामायणकृतिः वाल्मीकेः

विचित्रा हि रामायणकृतिः वाल्मीकेः। जीवनस्य शाश्वतमूल्यानां प्रतिफलितत्वात् रामायणं भुवनविदितम्। संस्कृतवाङ्मये च आदिकाव्यत्वेन रामायणं मूर्धाभिषिक्तस्थानम् अलङ्करोति। वर्षावर्णनं संस्कृतकाव्यानां वैशिष्ट्यं व्यनक्ति। परं श्रीमद्वाल्मीकिरामायणान्तर्गतं वर्षावर्णनमनवद्यम्। वर्षावर्णनावसरे पर्यालोचितं भौगोलिकतत्त्वं वाल्मीकेः वैज्ञानिकतायाः परिचायकम्। विशेषतः किष्किन्धाकाण्डेऽष्टाविंशतिसर्गे वर्षावर्णनावसरेऽनुसृतं वैज्ञानिकचिन्तनं शोधपत्रेऽस्मिन् प्रतिपाद्यते।

कूटशब्दाः - रसायनम्, जलवायुविज्ञानम्, वाक्यविज्ञानम्, पदविज्ञानम्, पर्यावरणविज्ञानम्।

किष्किन्धावण्डान्तर्गतेऽष्टाविंशतितमे सर्गे षट्षष्टिसंख्यकाः श्लोकाः वर्त्तन्ते। सर्गेऽस्मिन् भगवता राममुखेन वर्षाकालस्य वर्णनं महाकविना वाल्मीकिना कृतम्। वर्षासमये दृश्यमानानां स्वभावसिद्धानां प्रकृतिविकाराणां वाल्मीकीयचित्रणं वैज्ञानिकरूपं धत्ते। कविप्रतिभायाः चरमोत्कर्षप्रतिपादनेन साकं विज्ञानसम्मतानां सूक्ष्मतत्त्वानामवतारणं प्राचीनकवीनां स्वभावः। तत्रादिकविः वाल्मीकिः प्रकृतिचित्रणेन सह वैज्ञानिकसिद्धान्तानां प्रतिपादने सिद्धहस्तः। जलस्य रसरूपेणावतारणं रासायनविज्ञानस्य परिचयं लभ्यते। वृष्टिप्रक्रियायाः वर्णनं जलवायुविज्ञानस्य परिचायकमस्ति। वर्षाकाले नववारिसंलग्नहेतोः पृथिव्याः वाष्पविमोचनं मेघमण्डले विद्युत्स्फुरणञ्चेति द्वे तत्त्वे भूतत्त्वविज्ञानविषयके। वर्षाकाले चेतनाचेतनेषु जातविकाराणां वर्णनं जीवविज्ञानज्ञानाधीनम्। इत्थं वैज्ञानिकदृष्ट्या वाल्मीकीयप्रकृतिचित्रस्य सूक्ष्मावलोकनं प्रस्तुतशोधपत्रेण प्रचेष्टितम्। रामायणं न केवलं काव्यत्वेन प्रसिद्धम् अस्ति। अस्य प्रतिपदं भारतीयसंस्कृतेः वाहकम्। अस्य प्रतिवर्णनं तात्कालिकपरिस्थितेः परिचायकम्। रामायणीयविविधवर्णनासु प्रकृतिवर्णनं तत्त्वनिष्ठं वैज्ञानिकविचारसम्मतञ्च। साम्प्रतिककाले प्राचीनग्रन्थरूपेण रामायणस्य प्रासङ्गिकता वर्त्तते एव। रामायणस्य पुष्पकयानमद्यापि व्योमयानविशेषज्ञानां कृते जिज्ञासाजनकम्। अनुमतः आध्यात्मिकविज्ञानं आधुनिकानां कृते गवेषणीयम्। सम्पूर्णस्य भारतवर्षस्य च भौगलिकविज्ञानं रामायणाधीनं वर्त्तते। भौगलिककारकाणां प्रभावः विषयान्तरेण प्रकृतिवर्णनमुच्यते। कवयस्तु प्रकृतेः उपासकाः। प्रकृतिवर्णनं भौगलिकवर्णनं वा संस्कृतकाव्यानां जीवनम्। आदकिविः वाल्मीकिश्च स्वभावसिद्धः कविः वर्त्तते। तस्य वर्णनायां प्रकृतिचित्रणं वैज्ञानिकरूपं दधाति। अस्यां परिस्थितौ रामायणस्य किष्किन्धाकाण्डान्तर्गते वर्षावर्णनावसरे वाल्मीकिमुनेः वैज्ञानिकचिन्तनं नूनमेव प्रासङ्गिकतां भजते। आधुनिकस्य रसायनविज्ञानस्य मूलस्वरूपं रामायणवर्णितम्। वर्षावर्णनावसरे जलस्य रसरूपेण प्रतिपादनं वाल्मीकेः वैज्ञानिकत्वस्य परिचायकमस्ति। तद्यथा - नवमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः। पीत्वा रसं समुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम्। अत्र रामस्य सीताविषयकः मनोभावः कविना वर्णितः। रसस्य अयनं गमनं यस्मिन् सः रसायनः। रसायनपदेन समुद्रः उच्यते। द्यौः सूर्यकिरणैः समुद्राणां जलं नववासं यावत् पीत्वा गर्भं धारयति। वर्षाकाले सम्प्राप्ते पुनः द्यौः नवमासधृतगर्भं रसरूपेण जलरूपेण वा प्रसूते। षड्रसानां कारणं रसायनं भवति। यदि सीता संनिहिता साऽपीदानीं नवप्रसूतिः स्यादिति राममनोरथः सहृदयेन गम्यते। परं वैज्ञानिकदृष्ट्या रसायनशब्दस्य रासायनविज्ञानस्य वा बीजं रामायणे सर्वप्रथममङ्कुरितमिति निश्चेतुं शक्यते। किञ्च गर्भधारणस्य नवमासातीते प्राणीनां सन्तानप्रसवकालः समायाति इति विषयः आधुनिकचिकित्साविज्ञानाधीनः। वर्षाकाला गमनस्य प्राग्लिङ्गज्ञानं विज्ञानविषयकम्। वर्षाकाले सम्प्राप्ते सति आकाशस्य कीदृशं स्वरूपं जायते? मेघमण्डलस्याकृतिः कथं दृश्यते? दिवाकस्य का स्थितिः भवति? एवम्भूतानां जिज्ञासानां दूरीकरणं जलवायुविज्ञानज्ञानाधीनमस्ति। रामायणे च सर्वमिदं वर्षावर्णनावसरे वैज्ञानिकशैल्या प्रतिपादितम्।तद्यथा -
शक्यमम्बरमारुह्य मेघसोपानपङ्क्तिभिः।
कुटजार्जुनमालाभिरलृकर्त्तुं दिवाकरः।।
संध्यारागोत्थितैस्ताम्रैरन्तेष्वपि च पाण्डुभिः।
स्निग्धैरभ्रपटच्छेदैर्बद्धव्रणमिवाम्बरम्।।
मन्दमारुतनिःश्वासं संध्याचन्दनरञ्जितम्।
आपाण्डुजलदं भाति कामातुरमेवाम्बरम्। वर्षाकाले मेघमण्डलं सोपानाकृतिं धारयति। दिवाकरश्च मेघसोपानपङ्क्तेः उपरि विद्यमानः तिष्ठति। आकाशः पाण्डुरवर्णविशिष्टः दृश्यते। किञ्चित् जलसम्बन्धाच्च छिन्नपटैः बद्धव्रणमिव नभोमण्डलं प्रतिभाति। ईषत्पाण्डुजलदविशिष्टम् अम्बरं कान्ताविरह पीड़ितमिव शोभते। श्रीरामस्य विरहावस्थां वर्णयितुकामः कविः वैज्ञानिकशैलीम् आश्रयते। संतप्ता भूमिः जलसंस्पर्शेणागत्य वाष्पं मुञ्चति। ग्रीष्मकालादनन्तरं धरातलं वर्षाकालः समुपतिष्ठते। अतः वर्षाकालात् प्राक् भूमिः शुष्का तिष्ठति। सम्प्राप्ते वर्षाकाले च नववारिप्लुतेन संतप्ता मही उष्णाणं वाष्पं परित्यजति। रामायणे शोकसंतप्तायाः सीतायाः अश्रुविमोचनविषयः वैज्ञानिकरीत्या आदिकविना समुपर्णितः। एषा धर्मपरिक्लिष्टा नववारिपरिप्लुता। सीतेव शोकसंतप्ता मही वाष्पं विमुञ्चति।वर्षाकाले रवितेजसा पृथिवी संतप्ता भवति। एतदर्थं कविना ‘धर्मपरिक्लिष्टा’ इति पदं प्रयुक्तम्।

प्रेरणाश्रोत
जगदगुरू शंकराचार्य ज्योतिष्पीठ काशी पीठाधीश्वर ब्र.ली. स्वामी विद्यानंद सरस्वती जी महराज (मौनी जी), शाश्श्वतानन्द सरस्वती जी महाराज।

संरक्षक मण्डल
योग गुरू स्वामी आनन्द गिरि जी
(बांध स्थित बड़े हनुमान जी)
डॉ भगवत् शरण शुक्ल
प्रोफेसर-व्याकरण विभाग-संस्कृतविद्या धर्मविज्ञान संकाय काशी हिन्दू विश्वविद्यालय वाराणसी
प्रमोद बंसल
निदेशक-महारानी चाय, प्रयागराज

सलाहकार
श्रीमती अनामिका चौधरी
(सदस्य राज्य महिला आयोग)
डा. पुष्पा पाल (एमजीएम हास्पिटल)
- सुनील सराफ
(अवतार केमिस्ट)
-पं. देवेन्द्र प्रसाद त्रिपाठी
-एसो. प्रो. डॉ. मुरली मनोहर द्विवेदी
-डॉ. शम्भुनाथ त्रिपाठी (अंशुल)
-डा. मोरार जी त्रिपाठी
-आचार्य कुशलदेव
(प्रवक्ता गुरुकुल महाविद्यालय ततारपुर हापुड़।)
-महेश जी कपूर
डा. कृष्णानन्द पाण्डेय
फादर - थॉमस कुमार
उपसम्पादक - विनम्र शुक्ल
विशेषवार्ताहरः
डॉ प्रदीप्त कुमार नंदः

प्रयागराज (इलाहाबाद)
RNI No. : UPSAN/2018/76680
स्वामी मुद्रकः प्रकाशकश्च **आनन्द नारायण शुक्ल** द्वारा रमा प्रिन्टिग प्रेस, 53/25/1,ए बेली रोड, नया कटरा, प्रयागराज से मुद्रित एवं 1286बी/541बी नेहरू नगर मीरापुर, प्रयागराज से प्रकाशित।
मो.-9415633297
संपादक-राकेश शर्मा